

## МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ У ПСИХОЛОГІЇ

Петро М'ЯСОЇД\*

Copyright © 2009

**“Будь-який рух психологічної теорії вже є історією психології, а підсумок її у спробах визначити результат, досягнення історичного поступу – це водночас намагання побачити саму систему, зафіксувати її, щоб належним чином усвідомити. Але вона явилася тим багатоліким Протеєм, якого марно намагався вловити Одиссей, щоб дізнатися про долю своєї дружини Пенелопи. Разом із цим у цій ситуації вгадується дійсне співвідношення теорії та історії психології”**

(Володимир Роменець [27, с. 828])

Володимир Андрійович Роменець наближається до завершення викладу *історії всесвітньої психології – справи життя*, звертається до *теорії вчинку*, розгортання якої відбувається паралельно, а отже, разом із рухом-поступом історії психології, й знаходить її у такому ж пліні напруженого повсякдення. Теорія виявляється невіддільною від історії, історія – від теорії, і та, й інша, становлять собою єдиний процесуальний акт *невпинного психологічного мислення*. Начебто завершене продовжує завершуватися – щоб перейти у минуле, проте знову відроджується, тепер уже в нових, завершально-незавершених, ідеях. Винесені в епіграф слова передують викладу *системи канонічної психології*. В.А. Роменець стоїть на порозі нового кроку. Це – наслідок і пряме свідчення творчого процесу, в якому, разом із предметом дослідження, перебуває вчений. І якби людське життя, котре і є цим самим творенням, не знало б кінця, крок не був би остаточним.

У надміру мінливому розвитковому становленні *історії-теорії психології* абсолютним є лише рух-поступ, де теорія – мить історії, точка перетину тенденцій минулого з потенціями й інтенціями сучасного і зародок того, що народжується, а потім зникає, щоб відродитися. Отож *рух-поступ* – це історія, логіка і *людська психологія*, адже за кожним кроком – значення, за якими виношені і вистраждані

автором теорії *смишли*, що обіймають у собі його взаємини з украй небайдужим предметом *життя-творчості*. Оце страждання, напевно, і є справжнім рушієм *теорії* – *продукту смислоутворень та позначень* у процесі мислення конкретної, зазвичай непересічної, людини. *Психологія* здійснюється завдяки докладанню зусиль *живої людини як суб'єкта психологічного пізнання*, що переймається робленим, намагається ситуативно призупинити актуальний рух-поступ, “щоб належним чином усвідомити” зроблене, а коли знаходить начебто завершене незавершеним, то продовжує його, звертаючись до того, де сучасне є минулим і майбутнім водночас.

Психологічне пізнання триває перманентно, і в особі суб'єкта творчості цього процесу також. Імовірно, саме тому намагання побачити створювану ним систему уподібнюється спробі вловити невловиме. Непересічний суб'єкт перебуває у самому процесі, тому потрібен погляд зі сторони. А це вже інший кут зору й інше бачення того руху-поступу, моментом якого він є.

Той, хто здійснює психологічне пізнання, звертається до попередників й, навіть їм опонуючи, продовжує їхні пошуки. Історія психології існує через *власні внески суб'єктів*, а точніше – геніїв, цього пізнання. Навіть коли учень автора теорії проголошує відданість ідеям учителя, все ж здебільшого він крокує *власним шляхом*. Можливість творчого прориву

\* pmjasojid@hotmail.com

утримує у собі саму внутрішню динаміку змін, спонукаючи учасників пізнання до *творчого діалогу*, обміну внесками. Утворюється ланцюг взаємно пов'язаних теорій та ідей. Психологічне пізнання триває безперервно, суб'єктивно, закономірно.

*Теорія-історія* характеризує цей процес, та з позиції, що прямує до свого логічного завершення, тобто має свої межі. Пізнання, натомість, меж не знає. Тоді виникає питання: *як схарактеризувати цей рух-поступ, котрий наявний у самій теорії і поза нею? А звідси інше: яким чином обґрунтувати саму теорію?*

Отож на часі *метатеоретичний аналіз*, який би дозволив відповісти на обидва поставлені запитання.

**Предметом дослідження** є процес психологічного пізнання, взятий з огляду на рефлексивні спроби з'ясувати його сутність, **завданням** – опрацювання концепції, призначеної уможливити аналіз теоретичних систем психології та систематизацію психологічних знань.

**Авторська концепція.** Зрозуміти реальний перебіг психологічного пізнання можна лише з огляду на історико-логічні переходи між минулим, сучасним і майбутнім цієї дисципліни, з виокремленням внесків у цей процес видатних учених. Для цього самі переходи варто подати через намагання автора теорії визначитися стосовно суті психічного, взятого стосовно явищ іншої природи. Йдеться про *основну проблему психології*, категоріальними рамками якої є відношення: “внутрішнє – зовнішнє”, “суб'єктивне – об'єктивне”, “людина – світ”. Проблема червоною стрічкою проходить через історію психології, вирішується й не вирішується, зникає і відроджується, слугує джерелом мислення автора теорії і психологічного пізнання в цілому.

На зміну *дуалістичному*, пануючому упродовж століть, *психологічному світогляду*, що характеризує психічне і непсихічне, *внутрішнє і зовнішнє* як несумірні сутності, приходить *моністичний* із прийнятою ним *концепцією єдиного, означеного способом людського буття, світу*. Висвітлюється магістральний шлях психології, і саме ним крокує психолог, теорія котрого твориться за нормами історії і логіки психологічного пізнання, вміщує його власне ставлення до *людини і світу*, зрештою, – його *власне життя у світі*. Основна проблема, психологічний світогляд та психологічне мислення стають наріжними ознаками цього одвічно триваючого, позначеного *безпосередньою присутністю психолога*, процесу.

Психологічна наука багата на форми і способи метатеоретичного аналізу. Варто розібратися у спробах попередників, виокремити сильні і слабкі місця й у такий спосіб вирішити вище поставлене завдання.

**Сутнісний зміст.** Характеризуються схеми та теорії історичного, наукознавчого і власне метатеоретичного аналізувану у психології. Виокремлюються гносеологічні, логічні і психологічні засади психологічного пізнання. Обґрунтовується концепція історичного метатеоретизування цього процесу, окреслюється сфера її конструктивного застосування.

**Ключові слова:** *метатеоретичний аналіз, основна проблема психології, психологічне пізнання, психологічний світогляд, психологічне мислення.*

\* \* \*

Дослідження присвячується ювілею “Психології і суспільства” – вочевидь єдиного в Україні часопису науки, справі якої так самовіддано і безкомпромісно служить головний редактор Анатолій Васильович Фурман, де можна висловитися, причому висловитися вільно, не рахуючи слова-знаки, принагідно складаючи шану тим, хто ознаменовує історичний шлях психологічного пізнання невтомними пошуками істини (див. [7; 8; 10; 14–16]).

## ВСТУП

Людина здійснює пізнання світу і самої себе у процесі безперервного становлення й лише на останніх етапах триваючої історії переходить від безпосередньо практичного, фольклорного, художнього та філософського і далі до наукового освоєння дійсності. У межах *практики* як специфічно людського способу буття у світі виникає й удосконалюється *практика людського самопізнання*. На цьому шляху постає *психологія як наука*.

XXI століття вона зустрічає надмірною кількістю теорій, напрямків, підходів, шкіл, котрі конкурують між собою, претендуючи на єдино правильне відображення психології людини. Розвій даних супроводжується розгосом пояснень, спроби узагальнення не піддаються систематизації, термін “психологія” позначає ціле, що насправді існує як фрагменти. Кожна нова позиція – це вже інша стосовно попередніх характеристика психічної реальності та опозиція існуючим. Психологія потрапляє у “біблійну ситуацію”, адже профе-

сійні психологи говорять “переплутаними” мовами. У цій дисципліні неодноразово проголошується стан *методологічної кризи*.

За цих обставин особливої вагомості набувають дослідження, автори яких вдаються до *теоретичної рефлексії*, намагаються проникнути у процес психологічного пізнання, функціонування *психологічних знань* і *психологічного мислення*, організації процедур *психологічного пояснення*. В особі вчених психологічна наука прагне визначити підвалини, на яких стоїть, шлях, яким рухається, подолати перешкоди, вийти на новий рівень розвитку. Більше досліджується не сама психічна реальність, а спосіб відображення цієї реальності через форми пояснення її природи і сутності. А це, як відомо, царина *метатеоретичного аналізу у психології*.

Перед ведуть традиційні *історико-психологічні дослідження*. Автори звертаються до минулого психології й докладають зусиль, щоб знайти у розмаїтті висловлюваних упродовж століть ідей логічні підстави, схарактеризувати проблеми, виокремити провідні лінії пошуків, показати магістральну дорогу психологічного пізнання. Психологія постає у дзеркалі історії, де намагається побачити сама себе.

Водночас набувають сили *наукознавчі дослідження*. Психологія порівнюється з науками, що перебувають на передніх рубежах пізнання дійсності. Для цього використовується понятійний апарат і здобутки наукознавства, з'ясується спільне і відмінне у становленні психології та інших дисциплін, визначаються чинники, засоби, особливості набування і функціонування психологічних знань, проблеми, що перешкоджають висхідному поступу психології. Через те, що є, характеризується те, що має бути.

Зрештою, заявляють про себе *власне метатеоретичні дослідження*. Виокремлюються наріжні ознаки психологічного пізнання, прикметні особливості психологічного світогляду, мислення, пояснення. Ведуться пошуки способів побудови цілісної картини психологічних знань.

Поділ досліджень на історико-психологічні, наукознавчі та метатеоретичні є певною мірою умовним. Історичні праці сутнісно є метатеоретичними, наукознавчі передбачають екскурс в історію психології, метатеоретичні апелюють як до історії психології, так і до наукознавства. Та все ж – це різні дослідження: психологічне

пізнання подається під різним кутом зору і щораз постає в іншому вимірі.

З'являється можливість схарактеризувати цей процес з огляду на результати проведених досліджень. Передбачається з'ясувати наріжні проблеми психологічного пізнання та прикметні риси теоретизування у психології – щоб вийти на орієнтири аналізу систем психології та систематизації психологічних знань.

## 1. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ЙОГО ТРАДИЦІЇ

Без історичного аналізу розвідки не обходиться жодне, тим паче ґрунтовне, психологічне дослідження. Зазвичай саме з історичного аналізу розпочинається побудова теорії психології<sup>1</sup>. Та нас цікавить *аналіз як спеціалізоване дослідження, покликане охопити історію психології в цілому*. Здебільшого це великого обсягу праці під назвою “Історія психології”, кожна з яких вимальовує відмінну від інших картину нарощування психологічних знань. Відрізняється історико-психологічний матеріал, котрий береться до уваги, по-різному характеризуються й оцінюються ідеї вчених, виокремлюються різні закономірності психологічного пізнання. Немає двох авторів, які б однаковим чином висвітлювали історію психології.

Переважно застосовуються прості схеми аналізу. Пропонується певна, співвіднесена з історичним часом та станом науки, періодизація надбань психології; з більшою чи меншою мірою повноти й адекватності відображаються внески відомих учених; історія психології подається як поступ пізнання природи і сутності психічного, що складається із сукупності теоретичних побудов. Питання про зв'язок між ідеями та логікою психологічного пізнання якщо й розглядається, то поверхово, – вочевидь, унаслідок складності. Зрозуміло, що історія науки містить у собі якісь закономірності, проте як їх виокремити, коли йдеться про практично безмежний світ ідей, висловлених великою кількістю мислителів, до того ж – упродовж багатьох століть?

Значно складніші схеми аналізу, яких небагато, відповідають на це запитання й саме тому, що постають у формі *теорії історії психології*. Остання опрацьовується автором у ході копінткого вивчення праць усіх, хто зба-

<sup>1</sup> Приклад – “Історичний зміст психологічної кризи” Л.С. Виготського [39] та “Проблеми психології у працях Карла Маркса” С.Л. Рубінштейна [99]. Теорії цих учених виникають шляхом “творчого діалогу з минулим” (М.Г. Ярошевський). *Творчий діалог – механізм історичного руху-поступу психологічного пізнання* [16–18; 81] й неодмінна умова *історичного метатеоретичного аналізу у психології* (див. п. 5).

гатив своїми внесками психологічне пізнання, а також праць своїх попередників. Здійснюється надзвичайно велика за обсягом, мірою напруження і занурення в історичний процес теоретична робота, під час якої відтворюється логіка поступу психологічного пізнання. У результаті в кожній теорії – “авторське обличчя”.

Психологічне пізнання уможлиблюється завдяки внескам талановитих психологів. При цьому і дослідник психічного, й історик психології рухаються дорогами своїх попередників. Так відбувається поступ в одному напрямку головно шляхом актуалізації спільних зусиль. Виникає позначений індивідуальністю вченого оригінальний, творчий продукт, що стає у шерех йому подібних. Із сукупності таких, не випадково поєднаних між собою продуктів, вимощується магістральний шлях *психологічного пізнання* – індивідуальної й водночас надіндивідуальної природи пізнавальної діяльності, покликаної проникнути у сутність психічної реальності. *Теорія історії психології* є саме таким – індивідуальним – продуктом загальнопсихологічного значення.

Однією із найвідоміших є “Історія експериментальної психології” (1929) американського вченого Едвіна Борінга (1886–1968), у якій констатується, що розвиток психології увесь час відбувається у щільному зв’язку з філософією, а починаючи із XIX століття – також із фізіологією. Сходження двох ліній розвитку датується працями німецьких дослідників у 1850-х роках, найвиразніше – працями В. Вундта. Останній у 1879 році створює першу у світі психологічну лабораторію, й саме ця дата береться Е. Борінгом за точку відліку виокремлення психології у самостійну науку. Відтак джерелом поступу психологічних знань визнається філософський світогляд, а не особистість вченого.

Норвежський історик психології П. Саугстад говорить, що “Е. Борінг як творець історії психології залишався непорушним авторитетом упродовж майже 50 років. Таким чином, той, хто пише історію науки, формує і саме наукове знання” [100, с. 14]. Він водночас критикує попередника за ототожнення понять експериментальної і наукової психологій, за переоцінку впливу німецьких учених на становлення світової психології, за недооцінку відмінностей між теоріями та напрямками і впливу духовних цінностей суспільства на його членів, у тому числі й психологів. Утім П. Саугстад продовжує ділити історію психології на донаукову і наукову, і вважати набуті в ек-

периментах дані основою психологічних знань. Насправді, ним обстоюється все та ж борінгівська традиція.

На Е. Борінга посилається й російський учений Михайло Григорович Ярошевський (1915–2001) – автор нової традиції історичного аналізу. Виокремлюються історичні форми *детерміністичного психологічного пояснення*, провідні *категорії психології*, якими оперують автори пояснення, головні *проблеми*, над вирішенням яких клопоче психологічна думка. Пропонується триєдине – “детерміністичне”, “категоріальне” і “проблемне” – осмислення історичного поступу психологічних знань. Останній подається як закономірний процес, етапи якого відповідають *передмеханістичній, механістичній, біологічній, біопсихічній, соціологічній та соціопсихічній* формам детерміністичного пояснення. Окрім *принципу детермінізму*, застосовуються *принципи системності та розвитку*. Враховуються соціокультурні умови набування психологічних знань, роль особистості вченого та *творчого діалогу* у процесі психологічного пізнання. Доводиться, що кожна наступна форма пізнання охоплює психічне у більш широку, стосовно попередньої, систему зв’язків матеріального світу; що автори пояснення орієнтуються на норми науки, властиві відповідному історичному часу. Простежується історичний шлях формування категорій – *образу, мотиву, дії, міжособових стосунків, особистості*, які тлумачаться як відображення різних сторін *предмета психології*. Відзначаються зрушення у способах розв’язання традиційних проблем цієї дисципліни – *психофізичної та психофізіологічної*, наголошується, що психічне отримує все нові і нові характеристики, що історичний рух-поступ психології здійснюється у напрямку до все повнішого пояснення природи і сутності психічної реальності.

М.Г. Ярошевським, порівняно із Е. Борінгом, робиться рішучий крок уперед у плані переходу від схеми до *теорії історії психології*, від аналізу становлення *психологічних знань* до *категоріального аналізу* процесу *психологічного пізнання*. Історія психології досліджується, починаючи із античності й закінчуючи серединою XX століття, а також у зв’язках з поступом інших наук, головним чином біології та соціології. Психологічне пізнання постає причинно зумовленим, узгодженим з категоріально визначеним баченням психічної реальності, поступом до адекватного, обґрунтованого засобами психології, *образу*

людини. Свій підхід М.Г. Ярошевський називає “прочитанням під певним кутом зору” й висловлює сподівання, що інші прочитання також дадуть змогу з’ясувати “від століття до століття діючі механізми наукового прогресу” [119, с. 555].

Сподівання суперечливе у своїй основі, адже прочитати під певним кутом зору означає прочитати по-іншому. Саме так і відбувається. У кожного із сучасних російських істориків психології – А.М. Ждан [54], В.О. Кольцова [58–61], В.О. Мазилова [68], Т.Д. Марцинковської [72], Ю.М. Олейника [85], В.О. Якуніна [118] – свої “механізми наукового прогресу”. В.О. Кольцова взагалі заперечує підхід М.Г. Ярошевського: “Нам видається, що зведення предмета психології в дусі сцієнтистських традицій лише до дослідження розвитку наукового знання про психіку, обмежує предмет історії психології, метою якого є реконструкція реальної динаміки психологічного пізнання, наявного у різних формах і на різних етапах його історичної еволюції” [58, с. 136]. Потрібно знайти способи освоєння результатів пізнання психічної реальності у повному форматі життєвої практики людини, у тому числі в міфології, мистецтві, релігії, повсякденні.

Нова традиція історичного аналізу і заперечує, і продовжує попередню. М.Г. Ярошевський опонує Е. Борінгу, проте дотримується ідеї про виокремлення психології у самостійну науку у зв’язку з переходом до властивого природознавству способу пізнання дійсності. А.М. Ждан не вважає категоріальний аналіз М.Г. Ярошевського адекватним суті психологічного пізнання, але також знаходить, що історія психології – це безперервний рух-поступ до предмета цієї дисципліни. В.О. Кольцова говорить про надто вузьке тлумачення цим ученим об’єкта історії психології, проте характеризує його як фундатора школи дослідження методологічних засад цієї галузі психології<sup>2</sup>.

Кожен крок у психології, як і в будь-якій царині наукового пізнання дійсності, здійснюється у напрямку, який окреслює вченому зміст праць його попередників. Традиція історичного аналізу у психології постає у єдності логічного і психологічного, причому зважаючи на зусилля конкретного вченого, аспектів. П. Саутстад має рацію: досліджуючи історію психологічного пізнання, вчений водночас його й конструює.

В.А. Роменець розпочинає свої історико-психологічні дослідження з огляду на праці М.Г. Ярошевського. На його переконання, попередник не бере до уваги поступ психології у формі ознаменованої продуктами культури суспільної свідомості; власне психологічним вважає лише детерміністичне пояснення природи психічного; продовжує західну традицію й здійснює протиставлення наукової й начебто ненаукової, представлені різними аспектами освоєння людиною світу, психології; недооцінює роль і справжнє призначення психічного у взаєминах людини зі світом. Констатується, що історія психології потрапляє у лещата природничо-наукового бачення досліджуваної реальності, а відтак втрачається змога вивчати психічне як своєрідне, унікальне, специфічне явище; у підсумку – предмет цієї дисципліни істотно звужується.

Висувається *культурологічний підхід у тлумаченні історії психології*, створюються *теорія історії всесвітньої психології* і *теорія вчинку*. Всупереч *принципу детермінізму* М.Г. Ярошевського застосовується *учинковий принцип* – на підставі ідеї вчинку, де вчинок – “спосіб самодетермінації в людській поведінці, який уреальнюється на основі самопізнання й самостворення як формування смислу життя як психологічної проблеми. Ця ідея імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” [25, с. 4]. Вона ж має стати “клітинкою” історії і теорії психології.

В.А. Роменцем застосовується також *принцип творчої доповнюваності матеріального та ідеального* і *принцип єдності історичного й логічного*. Постає цикл фундаментальних праць [20–27], здійснюється *систематизація* набутих людством упродовж історії психологічних знань й, паралельно, вибудовується оригінальна *система психології*. Це той унікальний випадок, коли історик психології не лише досліджує, а й збагачує психологічне пізнання власними внесками, причому непересічної вагомості і суто культурної значущості.

*Учинок* розуміється Володимиром Андрійовичем як одиниця культурно-історичного поступу людства та людського самопізнання; віддзеркалення психології людини на певному етапі її історичного становлення; історичний та онтогенетичний, психолого-етичний механізм людського життя; активність, у процесі

<sup>2</sup> М.Г. Ярошевський – також фундатор наукознавчого аналізу у психології [121–125]), який знаходить продовження у працях його учнів (див. зноску 5).

якої психіка набуває вчинкових ознак; підвалина індивідуального і всезагального буття і провідна категорія психології, що відображає цю обставину; вектор, котрий несе у собі прагнення людини збагнути смисл життя, а також смерті, спрямовує психологічне пізнання до взірцевої суті вчинку; шлях, яким індивідуальність піднімається до всезагального й *учинком як актом творчості у царині моралі* виявляє свою справжню роль і справжнє у світі призначення. *Життя людини у світі* постає перманентно здійснюваним учинком, трансцендентним феноменом, що охоплює *безконечне* минушим, котре переживається як наповнена подіями тривалість [96].

Психологічне пізнання тлумачиться як *історія людського самопізнання*. У вчинку як складно структурованому – вершинному і динамічному – акті величної, сповненої моралі і смутку людської активності, В.А. Роменець знаходиться джерело послідовного і неухильного, за *Великою Логікою Вчинку*, поступу людини у напрямі до самої себе. Спочатку – *ситуативно* зумовленого, потім – *внутрішньо вмотивованого*, далі – *зосередженого на дієвому* перетворенні людини і світу, зрештою, вже у XX столітті, – *рефлексивно* наповненого. На черговому витку *спіралі психологічного мислення*, ознаменованому актом рефлексії, приходить усвідомлення, що джерелом, вектором і метою цього руху-поступу є сама *людина*; що саме *людина*, взята у її взаєминах зі *світом*, а не окремі психічні функції, процеси, явища тощо, є справжнім предметом психології, що психологія – світоглядна, фундаментальна дисципліна.

Так *суб'єкт психологічного пізнання неухильно, у процесі історичного руху-поступу, наближається до об'єкта як до самого себе*. “Блудний син – говорить В.А. Роменець, – повертається до свого батька” [27, с. 49]. Психологія, в особі вченого, повертається обличчям до *людини*, знаходить її *у світі*, що нею ж – разом із її власним *самостворенням і переображенням* – і саме вчинковим способом створюється<sup>3</sup>. Розгортається велична картина *практики людського самопізнання*. Творчість її автора стає яскравим свідченням *безпосередньої присутності у процесі психологічного пізнання*, а сам він уособлює *людину в її намаганнях пізнати саму себе*.

За оцінкою А.М. Ждан [54, с. 9], новизна підходу В.А. Роменця полягає у знаходженні зв'язку між історією психології та історією культури, оригінальній логіці опрацювання значних історико-психологічних тем, дослідженні психології людини, взятої в історичному аспекті. В.О. Кольцова і О.М. Медведєв говорять про це так: “Оскільки психологічна думка, психологічна наука є частиною культури, постільки зміни їхнього співвідношення визначаються передовсім історичними трансформаціями культури як цілого. Водночас оскільки психологія є підсистемою культури, постільки зміни у ній впливають й із тих трансформацій, які відбуваються усередині самої психології у ході її розвитку” [61, с. 9]. Предметом дослідження стають, як і має бути, різні форми, починаючи з ранніх, психологічних знань, задіяних до функціонування людської культури.

Оцінки правильні, та далеко неповні. Не говорячи вже про те, що ні у працях А.М. Ждан, ні у працях В.О. Кольцової, культурологічного підходу, про вагомість якого говорить, немає. Ідеї легше відтворювати, аніж продукувати. Висловлювати нові ідеї також не надто складно. Набагато складніше їх розгортати у формі ґрунтового дослідження, тим паче, якщо воно передбачає охоплення здобутків культури всіх часів і народів. Величне завдання потребує титанічних зусиль й насаги, рівних генію.

Традиція історичного, а також загальнопсихологічного аналізу, взята як сукупність ідей, котрі утворюють *теоретичний світ В.А. Роменця* й викладені на тисячах сторінок його праць, вимагає винятково ґрунтового дослідження. Звісно, краще за все про праці говорять самі праці, та тут, так само як і в історії психології, важить *прочитання*. Для цього і потрібен *метатеоретичний аналіз*: внесок ученого у психологічне пізнання можна оцінити лише з позицій того руху-поступу, в якому воно перманентно, за межами окремої теорії, перебуває.

Історичний аналіз постає у різних формах, кожна наступна з яких – продукт переосмислення засад попередньої й нове бачення процесу психологічного пізнання. На часі, можливо, якась інша традиція, спробам заглиблення у минуле психології немає кінця. Проте вже зараз можна сказати: перевершити В.А. Роменця навряд чи вдасться, принаймні у най-

<sup>3</sup> Коло пізнання, в яке потрапляє людське самопізнання, постає у формі *історичного руху самовідображення* людини через заглиблення у світ власного буття (див. п. 5). Людина перманентно наближається до самої себе. Тотожність *суб'єкта* та *об'єкта* отримує процесуальну характеристику і як така зникає.

ближчі десятиліття. На часі крок, покликаний визначити місце величних теоретичних побудов ученого в історії психології. Тим паче, що остання, попри все, триває. До того ж зазначений аналіз відтворює логіку психологічного пізнання, тоді як наукознавчий – вирішує те ж саме завдання, проте під іншим кутом зору. Здобутки першого дозволяють оцінити надбання другого.

## 2. ПСИХОЛОГІЯ В НАУКОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

Є підстави наукознавчим аналізом вважати дослідження у форматі психологічного пізнання, які здійснюються шляхом порівняння психології з іншими науковими дисциплінами. Це – тенденція останніх років, котру найвиразніше демонструють праці А.В. Юревича та М.С. Гусельцевої. Перший [111–117] стверджує, що у психології продовжує панувати позитивістське бачення науки й указує на: а) досконалість природознавства і недосконалість психології; б) незалежність методу від сфери його застосування; в) метод як суто раціональне знаряддя пізнання дійсності та на експеримент як головний критерій істини; г) потребу розчленування цілого на елементи і на встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків; д) існування об'єктивного знання та абсолютної істини; е) наукове пояснення як підведення індивідуальних випадків під гіпотетичні “загальні закони”. “Міфологемами психології” називає цей автор уявлення, відповідно до яких: 1) буцімто джерело її постулу приховане у взаємовідношенні між фактом і теорією; 2) теорія виводиться із фактів і є щодо них вторинною; 3) факти незалежні від теорії і мають самостійне значення; 4) теорії або гіпотези виводяться з фактів шляхом індукції і приймаються або відкидаються на підставі здатності витримувати перевірку досвідом. Вочевидь

панує “імператив” позитивізму – “безсуб'єктивність наукового пізнання”. Це суто “картезіанська традиція, що заклала основи наук Нового часу, урівнює об'єктивне з об'єктивним і протиставляє його суб'єктивному, ототожненому із суб'єктивним” [115, с. 9]. Наразі ця традиція зруйнована філософією і методологією науки<sup>4</sup>. Але у вищезазначеному розумінні психологія орієнтується на минуле.

На противагу позитивізму А.В. Юревич висуває *концепцію ліберального плюралізму*, за якою психологічні знання – сукупність узятих під специфічним кутом зору поглядів на сутність психічного. Теорія бачиться йому інтерпретацією, припущенням, “вагуванням” (К. Поппер), відтак має рівний з іншими ступінь достовірності. Надмірна кількість теорій у психології – не недолік, а перевага: чим більше розходження між теоріями, тим більше поле психічного охоплюється. Психологія перебуває не у стані методологічної кризи, а прогресивного становлення, й у цьому відношенні не відрізняється від природознавства.

Проте застосування у цій дисципліні концепцій наукознавства наштовхується на труднощі. У форматі ідей Т. Куна психологію можна вважати і “мультипарадигмальною”, і “допарадигмальною”, і “позапарадигмальною” дисципліною. Ті “парадигми”, які з “революційним запереченням методологічного досвіду психології” висуваються, насправді її не стосуються. Психологія завжди буде такою як зараз, “і не через відсутність серед психологів своїх ейнштейнів, які б розв'язали її головні методологічні проблеми, а тому, що іншою вона принципово бути не може” [113, с. 14]. Більше того, психологічне пізнання характеризують не парадигми, а *інтерпретативні традиції*, які задають певне розуміння психічної реальності; спосіб пояснення психічних явищ (як поведінки, діяльності, образу тощо); методологію, що унормовує психологічне дослідження;

<sup>4</sup> Про це ж саме пише Г.О. Балл: “Класичний раціоналізм XVII – XIX століть виявився неадекватним щодо об'єктів, якими найбільше цікавиться сучасна наука, – дуже складних, суперечливих. Важливе місце серед них посідають такі об'єкти, які мають суб'єктивні властивості й вивчаються, зокрема, у психології. Зрозуміло, що для їх ефективного дослідження потрібне тлумачення раціоналізму розширене, порівняно з класичним, якому притаманне жорстке протиставлення об'єкта і суб'єкта пізнання” [1, с. 79]. За словами О. Г. Асмолова, класичний ідеал раціональності стає для психології “троянським конем” [32, с. 433].

Т. В. Корнилова і С. Д. Смирнов, натомість, відзначають, що саме завдяки орієнтації на позитивізм психологія стала “досвідною і позитивною наукою” [63, с. 76].

Мову, напевно, слід вести не про хибність, а про обмеженість норм класичної раціональності у психології. За В. С. Стьопиним [108], у сучасній науці різні типи раціональності не заперечують один одного, а ділять між собою сфери впливу. “Найголовніше те, поглиблює зазначену логіку розмірковувань А.В. Фурман, що історична з'ява кожного нового типу не усуває попереднього, хоча й обмежує поле його дії нормативно, засобові та функціонально, себто методологічно, конкретизуючи конструктивний формат його професійного використання... Очевидно, що кожний наступний перехід від одного типу до іншого визначається нарощуванням умов і змістових характеристик, їх більш повним, а відтак і все більш вишуканим набором...” [31а, с. 121].

набір базових категорій; “ядро” у вигляді теорії чи то сукупності положень; інтерпретативне поле, у межах якого набуті результати узгоджуються з теоріями; нарешті, “неявні знання” (М. Полані). Отож магістральний напрям розвитку психології – певна інтерпретативна традиція.

Адекватному розумінню суті психологічного пізнання перешкоджає негативна оцінка *явища редукціонізму*<sup>5</sup>. Насправді прогрес науки досягається шляхом “виходу у процесі пояснення за межі системи, що пояснюється” [114, с. 102]. Науково-психологічне пояснення тому й схоже на життєве, що зосереджується на феноменологічно даній площині психічного й не бере до уваги рівні його функціонування. Потрібно легалізувати форми редукціонізму (біологічну, фізіологічну, соціологічну тощо) і “навести мости” між формами пояснення. Водночас треба відмовитися від “фіксованого монізму” як реакції на “надмірний плюралізм способів розуміння і пояснення як будь-якого психологічного феномена, так і психологічної реальності в цілому” з метою надати “системі психологічного знання стрункого й упорядкованого вигляду”.

На переконання А.В. Юркевича, на часі *методологія ліберального плюралізму*, котра бере до уваги рівні детермінації психічного й веде пошуки переходів між ними; оформляє психологічне пояснення у формі законів та закономірностей; визнає психологічні теорії, незалежно від того, коли і ким вони були сформульованими, рівновірогідними і рівноправними. Лише так можна створити “зв’язну систему психологічного знання” [113] й здійснити “інтеграцію психології” [111].

М.С. Гусельцева [42–48], натомість, проголошує *методологію сітьового плюралізму*. На її думку, сучасна картина психологічних знань відповідає *постнекласичному або постмодерністському світовідчуттю*, яким ознаменовується третє тисячоліття. Психологія має виходити із “визнання багатовимірності психічного і права дослідника на різні логіки і різні

*парадигми*” [44, с. 124], орієнтуватися на *постнекласичний образ світу* як породжене сучасним станом *культури* багатовимірне, гетерогенне, мозаїчне, залежне від фокусувань свідомості й представлене у формі способів його опису ментальне утворення. Саме такий образ переважно обстоюють сучасні природознавство, філософія, культурологія, антропологія, соціологія як форми культури, демонструючи перехід до *постнекласичного типу наукової раціональності* та до відповідної йому *парадигми*.

*Культура* – багаторівнева гетерогенна реальність, що вбирає у себе ноосферні, національні, етнічні, історичні, соціальні й індивідуальні аспекти людського життя як діалогу під час всезагальної комунікації. “Відповідно до ідей соціального конструктивізму, реальність (у даному випадку культура) така, яке наше уявлення про неї..., вибираючи відповідні терміни, ми творимо адекватну їм реальність” [42, с. 12]. Отож і психологія має стати *культурно-історичною*. До теорій під такою назвою відношення це не має. “Психологія Л.С. Виготського повинна бути доповнена психологією К. Юнга, А. Маслова, психологією Л.М. Веккера..., а діяльнісний підхід – індивідуальним, біографічним, культурно-історичним” [44, с. 129].

*Історію психології*, стверджує М.С. Гусельцева, слід зрозуміти як зумовлений *методологічними кризами* перехід: допарадигмальний стан > класична раціональність > некласична раціональність > постнекласична раціональність, або ж: докласична > класична > некласична > постнекласична = культурно-історична психологія. Перша орієнтується на природознавство, друга – на власний предмет (З. Фройд, К. Левін, Л.С. Виготський, О.М. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн), третя – на некласичну фізику. Перехід до четвертої викликаний усвідомленням “духовного зубожіння” *західного мислення*, яке “позбавлене космічної самосвідомості, відірване від духовності й веде світ і людину до кризи” [45, с. 101], передбачає подолання *ньютонно-картезіанської парадигми* з її ідеями науково-технічного прогресу,

<sup>5</sup> А.В. Юркевич – учень М.Г. Ярошевського, проте крокує власним шляхом. Учитель [119, с. 551] вважав редукціонізм загрозою існування психології.

О.М. Ткаченко [30] здійснює метатеоретичний аналіз у руслі ідей М.Г. Ярошевського. Упорядковуються методологічні засади *марксистської психології*, пропонується марксистське розв’язання *проблем психології*. Психологічна думка аналізується на певному відрізку триваючої історії психології. За чіткістю, глибиною й охопленням проблем аналіз А.В. Юркевича поступається аналізу О.М. Ткаченка, та переважає його оригінальністю і широтою підходу.

М.Г. Ярошевський, після краху марксистської ідеології на теренах колишнього СРСР, підписується під словами, за якими посилання радянських психологів на праці К. Маркса були захистом від “цензурного контролю” й при вилученні цитат із їхніх текстів “змістовних змін” не відбувається (див. [89, с. 275–276]). Позиція, щонайменше, дивна, і не тільки тому, що тексти говорять про інше, а й тому, що вчений, котрий заперечує своє минуле, знецінює не лише зроблене, а й роблене.



практики як критерію істини, протиставлення суб'єкта об'єкту, оволодіння природою, об'єктивності і прикладного застосування знань, пріоритету природничо-наукової методології, передбачуваності та детермінізму.

Культурно-історична, постнекласична психологія, далі пише вищезитована дослідниця, – це *релятивістський образ світу*, а відтак перехід від дослідження об'єктів до вивчення відношень між ними; від культу спрчинення до культу невизначеності і неоднозначності; від одиничних до множинних інтерпретацій; від ідеї тотальної організації до ідеї самоорганізації; від монізму до “сітьового плюралізму”. Шлях переходу – “рефлексія методологічних основ науки з опорою на постнекласичний ідеал раціональності” [46, с. 13], мета – “інтеграція психологічних знань” у формі “сітки”: “Постнекласична психологія – такий стан знання, у якому різні наукові теорії (що розуміються як моделі, котрі описують окремі аспекти психічної реальності) утворюють взаємно узгоджену сітку” [43, с. 7].

Передбачається вибір методології залежно від завдань дослідження та особистих симпатій дослідника; застосування ідей соціального та індивідуального конструювання реальності, ситуативного детермінізму та свободи волі; відмова від пошуків універсальних законів розвитку психічного; звертання до внутрішньої логіки становлення долі і покликання людини та її захист від експансії влади й ідеології; здатність дослідника усвідомлювати вплив на його свідомість великої кількості контекстів та перспектив, що відкриваються з різних дослідницьких позицій; практикування “метафоричності дискурсу”, “синкретичності думок”, “недоконцептуалізованості понять”, “творення термінів”, “експериментування зі стилем”; розуміння теорії і практики як синхронних ліній одного й того ж процесу розвитку; міждисциплінарні підходи та інтерпретація результатів на підставі *принципу доповнюваності*.

Зрозумілі обмеження, з якими стикається аналіз психологічного пізнання у версії А.В. Юрєвича: “Реальні *історії* і життя не можна вишикувати під лінійку ... стосовно *історії науки*” [45, с. 103]. Інша вада в автора цієї статті: психологічне пізнання безконечне не тому, що моністичне, а “тому, що ... діалогічне” [48, с. 103]<sup>6</sup>.

Монізм – “ідеал духовного шляху дослідника, однак навряд чи історичний шлях розвитку психології” [Там само, с. 102], котрий демонструє зміну *методологічних настановлень*, – дуалізм (Р. Декарт), монізм (Б. Спіноза), плюралізм (Г.В. Ляйбніц). *Методологія монізму* має поступитися *методології сітьового плюралізму* з її орієнтацією на *постнекласичну раціональність*, що стає “новоутворенням на виході із методологічної кризи некласичної раціональності, покликаним вирішити проблему інтегрування психологічного знання і подати його як сітку взаємно узгоджених психологічних теорій” [Там само, с. 103].

Спільною рисою *методології плюралізму* в обох її версіях є зупинка на рівні проголошення ідей. До “інтеграції” справа не доходить<sup>7</sup>. Водночас пропонується оригінальна характеристика психологічного пізнання, і це, звісно, дає матеріал для роздумів.

### 3. МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ЙОГО ВЕРСІЇ

*Власне метатеоретичним* називаємо аналіз глибинних засад психологічного пізнання, способів теоретизування, особливостей психологічного мислення та пояснення. Кроки у цьому напрямку здійснюють К. Левін, Ж. Піаже, Г. Олпорт. Цікавий підхід пропонує В.М. Пискун.

К. Левін [66] досліджує *психологічне мислення* і знаходить його історичним і логічним: на зміну по-елементному “аристотелівському”, під впливом успіхів біології та фізики, приходить цілісне “галілеївське”, й це дозволяє

<sup>6</sup> У своїй відповіді [75] ми позначили позиції, які висвітлюються нижче.

З частиною наших аргументів Маргарита Сергіївна [41] погодилась. Водночас у відповідь на закид, що культурно-історична психологія, й саме за нормами постнекласичної раціональності, проте не взагалі, а у психології, створена В.А. Роменцем, визнала, що їй бракує праць ученого в російському перекладі.

<sup>7</sup> Серед українських учених інтегрувати психологічні знання пропонує В.О. Татенко [28]. Нашу оцінку цієї ідеї та відповідної версії метатеоретичного аналізу див. у [16].

Можна було б згадати й інші ідеї такого плану [37; 69; 70; 88; 90], та усі вони закінчуються формулюванням завдання. Винятком є праці В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва [102; 103], де здійснюється спроба інтеграції знань у царині психології розвитку на підставі “антропологічної парадигми” [101]. Однак остання, усупереч очікуванням авторів, не охоплює предмет цієї дисципліни в цілому [11; 13; 14; 15; 73; 76; 82; 83].

сформулювати *теорію поля*. Ж. Піаже [91] виокремлює моделі *психологічного пояснення*, котрі називає “дедуктивними конструкціями”, оголошує їх неминучими – у зв’язку з “одвічною” *психофізіологічною проблемою* – формами редукціонізму. Власну модель – *теорію інтелектуального розвитку дитини* – відносить до класу “абстрактних”, її перевагу вбачає у можливості *доповнити* існуючі з допомогою властивої кожній “дедуктивної схеми”. Г. Олпорт [86] також досліджує моделі пояснення і також вражає виявом їх редукціонізму, проте на іншій підставі: психологія зводить ціле до фрагментів. Щоб “зібрати воедино” психологічні знання, потрібно взяти на озброєння “системний еkleктизм”. Саме так складається його *теорія особистості*.

Це версії метатеоретичного аналізу, обмеженого пошуками автором місця власної теорії у процесі психологічного пізнання. Теорія *абсолютизується*, історична і наукознавча складові аналізу лише проглядаються. І все ж початок покладено. У цьому розрізі В.М. Пискун констатує наявність у будь-якій психологічній системі світоглядних елементів – свідчення зв’язку психології з різними формами суспільної свідомості, впливу світогляду на психологічне пізнання. Потрібна *метапсихологія*, що “досліджує структуру психологічного знання, відшуковує способи більш раціональної їх побудови, встановлює межі запровадження психологічних теорій, концепцій, підходів, відповідає на запитання щодо їх несуперечливості, повноти, самодостатності..., розкриває взаємозв’язок людини і світу, душі й тіла, свободи й детермінованості психічних процесів, спадкового й набутого, свідомого і несвідомого у психіці тощо” [19, с. 133].

Міра складності психологічного пізнання зумовлюється природою психічного (суб’єктивне співіснує із об’єктивним) і способом його дослідження (через розум та інтуїцію), проявом складності стають протилежні судження. *Проблеми психології* постають породженням *антиномій розуму*, історія цієї дисципліни сповнена *паралогізмів*. Це ж саме має місце в інших науках: “Зокрема, у фізиці природа

світла описується через поняття, які взаємно виключають одне одного: світло має і хвильову, й корпускулярну природу” [Там само, с. 134]. Психології теж належить взяти на озброєння *принцип доповнюваності* й очиститися від паралогізмів. Тому що “антагоністичні судження – елементи єдиної антиномії й обидва є правильними... Можна навіть сказати, що члени антиномії, взаємовиключаючи, взаємодоповнюють один одного” [Там само, с. 136].

Шляхом заглиблень в історію психології наводяться протилежні способи розв’язання проблем цієї дисципліни, пропонується розв’язок, звільнений від антиномій. *Психофізіологічна проблема* вирішується на основі ідеї “духовного монізму”: психічне і фізіологічне утворюють однакові “духовні атоми-монади”, тому це однорідні явища. *Проблема детермінованості психічного* – розуміння людини як “і самодостатньої, і незалежної істоти”. *Проблема свідомого і несвідомого* – свідомості як явища, котре “підноситься над несвідомим”, підпорядковуючи його собі. *Проблема психічного як частини й цілого* – психічного як елементів і цілого водночас. *Проблема психічного як процесу і стану* – психічного як результату та етапу психічного. *Проблема сенсу життя* – життя як “справи власної діяльності” людини.

Наприкінці В.М. Пискун наводить відповідь В.В. Розанова на запитання про можливу кількість думок про певний предмет: “Немає предмета без “думок”..., істина – в хитанні між ними” [Там само, с. 154]. Наводить, напевно, щоб сказати: будь-яка проблема психології знаходить розв’язок, якщо на місце “або ... або” поставити “і те, й інше водночас”. Щоправда суто логічне, безвідносно до *живого процесу психологічного пізнання*, що здійснюється *конкретною людиною*, засобами такого ж *живого мислення*<sup>8</sup>.

#### 4. ОЦІНКА МЕТАТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, до характеристики засад психологічного пізнання мають безпосереднє відношення

<sup>8</sup> В.М. Пискун – учень В.А. Роменця. У працях учителя нерідко зустрічаються негативні оцінки “стихії паралогізмів” (див.: [26, с. 41, 49, 60–61; 27, с. 812–821]), однак психологічне пізнання у його висвітленні аж ніяк не *паралогічне*. Та й проблеми психології учитель не знімав, а у *формі теорії*, оригінальним і вартим уваги чином, вирішував. Учень чомусь проходить мимо цієї обставини.

Термін *метапсихологія*, який використовує В. М. Пискун, уведений З. Фройдом у праці “Психопатологія буденного життя” [110] й зазвичай вживається як синонім терміна *психоаналіз*. Проте етимологія слова *метапсихологія* передбачає розуміння терміна у значно ширшому, співвіднесеному з дослідженням сутності психологічного пізнання, значенні.

концепції А.В. Юревича, М.С. Гусельцевої, В.М. Пискуна. Перший закликає відмовитися від позитивістського бачення психології, взяти до уваги особливості психологічного пояснення, охопити психічне у сукупності його ознак і властивостей, вибудувати “зв’язну систему” знань, яка б охоплювала положення різних теорій; друга пропонує перебудувати психологію за нормами постнекласичної раціональності й створити “сітку знань” про психічне, третій намагається звільнити психологію від паралогізмів. При цьому ними відповідно характеризуються *психологічне пояснення, психологічний світогляд і психологічне мислення*.

У думках А.В. Юревича лунають положення про різні рівні психологічного пізнання (Б.Ф. Ломов [67]), важливість пошуку переходів між ними (Ф.В. Бассін [34]), неминучість явища редукаціонізму (Ж. Піаже [91]; Г. Оллпорт [86]), існування “зазору” між свідомістю психолога і феноменологічно даним буттям психічного (М.К. Мамардашвілі [71]), про переваги системного бачення психології (Б.Ф. Ломов, Ф.В. Бассін, Г. Оллпорт). Однак звідси не слідує, що теорії психології “рівновірогідні”. Будь-яка теорія *наближено* характеризує психічне. Проте у кожній теорії своя *міра наближеності*, підпорядкована намаганню автора відтворити психічне *в цілісності*. З цього погляду, *плюралізм – це сукупність форм монізму*, тобто характеристика стану психологічних знань, а монізм – відображення історичного руху-поступу психологічного пояснення.

Іншими словами, оминаються увагою *гносеологічні підвалини психологічного пізнання*, не враховується, що за *плюралізмом поглядів на психічне* знаходиться *дуалізм у формі психологічного світогляду – бачення психічного через протиставлення непсихічному*. Формулі “плюралізм versus монізм” опонує формула “монізм versus дуалізм”.

“Методологічний недолік психології психологічного походження”, про який говорить А.В. Юревич, характеризує нездатність психолога відсторонитися від реальності, носієм якої він є, – це властиве психології *коло пізнання* як свідчення *безпосередньої присутності психолога у процесі психологічного пізнання* й водночас та обставина, яка не дозволяє ставити психологію в один шерг із

природознавством. Психологію ріднить з останнім *дуалістичний* або *моністичний світогляд*, з огляду ж на згадане коло – це різні дисципліни. Однак психологічне пояснення не зможе досягти рівня природничо-наукового. Крім того, *методологія ліберального плюралізму* суперечить *історичному аналізу*, котрий констатує: теорії *по-різному* характеризують психічну реальність. Аналізу, для якого теорії психології є рівновірогідними, опонує аналіз, для якого теорія – чергова ланка у поступі психологічного пізнання.

М.С. Гусельцева начебто продовжує А.В. Юревича. Якщо психологія принципово не відрізняється від природознавства і якщо пізнання людиною світу здійснюється через зміну типів наукової раціональності (В.С. Стьопін), з яких останній передбачає поєднання підходів різних дисциплін, то психології належить здійснити перехід до постнекласичної раціональності та “хаотичної” культури постмодернізму. Але ж постнекласична раціональність, за В.С. Стьопіном [108], – зовсім не хаос, а спосіб наукового пізнання, переструктурований у зв’язку з переходом до надскладних об’єктів, дослідження яких вимагає врахування соціальних, культурних, ціннісних контекстів. І йдеться не про *культуру*, а про *природознавство як форму культури* та про *науку як особливу сферу пізнання людиною дійсності*<sup>9</sup>.

Вочевидь *історія психології* – це не рух-поступ *методологічних настановлень* лише у напрямку до *плюралізму*. Г.В. Ляйбніц проводить ідею не “численності світів”, а ідею “наперед встановленої гармонії” (у тому числі душі й тіла), “зрізу” одного й того ж світу (у вигляді уявлення про нього), душі як “дзеркала універсуму” (див.: [24, с. 246–279]). У такий спосіб він долає “субстанціальний дуалізм” Р. Декарта. Його *монада* – одиниця Всесвіту як сукупності самодостатніх субстанцій. Це, усупереч *ідеї роздвоєного на несумірні сутності світу*, внесок в *ідею єдиного світу*. Таким чином спроба підвести під *методологію плюралізму* історичну основу виявляється марною.

Упродовж історії психології простежується боротьба між *моністичним* і *дуалістичним* світоглядами. *Психічне* мислиться у термінах або протиставлення, або єднання, характеризується або як замкнене у собі явище, або як

<sup>9</sup> Не зважаючи на обґрунтованість критики вузькосцієнтистських підходів й усвідомлювану науковим співтовариством потребу розширення поля наукових досліджень завдяки долученню до нього побутового знання, наука з моменту свого виникнення була і завжди залишатиметься сферою *раціонального знання*, спрямованою в ідеалі на отримання істинного, достовірного знання, в іншому разі вона втрачає головний критерій своєї відмінності й ідентифікації як особливої форми пізнання” [57, с. 8].

елемент світу. Третім світоглядом постає *методологія сітьового плюралізму* М.С. Гусельцевої, але власне статися вона не може, причому з тих самих причин, що й *методологія ліберального плюралізму* А.В. Юревича: плюралізм – характеристика стану психологічних знань, а дуалізм чи монізм – історичного поступу психології<sup>10</sup>.

Концепція В.М. Пискуна значною мірою протилежна концепціям А.В. Юревича та М.С. Гусельцевої, адже ґрунтується на історико-психологічному матеріалі, стосується реальних проблем психології, вибудовується шляхом діалектичного, тобто *моністичного*, а не *системного* чи *релятивістського* мислення. Спільні моменти стосуються негативної оцінки способів вирішення проблем психології та апеляції до *принципу доповнюваності*. Водночас простежується продовження традицій, закладених попередниками, у тому числі й, начебто, віддаленими<sup>11</sup>. В.М. Пискун знаходить, що проблеми психології є похідними від певного світогляду, зводить останній до способу їхнього розв'язання, пропонує розв'язки, які “знімають суперечності”.

У психології застосовується не світогляд узагалі, а *психологічний світогляд*, підґрунтям котрого є *дуалістична*, або ж *моністична гносеологічна концепція*, яка визначає особливості *психологічного мислення*. Задається бачення відношення між *внутрішнім*, психічним і *зовнішнім*, непсихічним, що сутнісно фіксує зміст *основної проблеми психології*, котра вирішується (і не вирішується!) упродовж *історії цієї дисципліни*, демонструючи зміну спільних із природознавством, похідних від згаданих концепцій, типів *наукової раціональності* (див. п. 5). На місці моністичного мислення мав би бути *моністичний психологічний світогляд*.

У психології, як і в науці загалом, не буває раз і назавжди заданих розв'язків проблем; *історія психології* – не нагромадження логіч-

них помилок; *проблеми психології* – не наслідок антиномій, а відображення поступу психології у магістральному напрямі – через переосмислення гносеологічних засад, – розширення поля і засобів *психологічного пояснення*; на “правильному судженні” *психологічне пізнання* не завершується, психологічні пояснення примножуються, незважаючи на антиномії. Гегелівська тріада “теза – антитеза – синтез”, можливо, відображає цей рух, проте “синтезом” тут є не поєднання суперечливих суджень, а інший рівень пояснення, котрий обіймає попередні досягнення психологічної думки.

Учені нерідко висловлюють протилежні судження. Той, хто аналізує якусь теорію, зазвичай, знаходять не помічені її автором недоречності. Людський розум продукує суперечності у процесі їхнього розв'язування або зняття. Науковознавці [84; 93; 108] не випадково досліджують наукові проблеми, вбачаючи у способах їх розв'язання логіку пізнання людиною дійсності, розглядаючи їх у контексті наукової теорії змістовно, а не формально.

В.М. Пискун досліджує взяте під історичним поглядом теоретичне знання психології, але не *теорію психології*, розглядає “антиномічні” відношення між положеннями *різних теорій*, хоча лише теорія дозволяє зрозуміти, чому автор висуває те чи інше положення, яким чином воно розгортається і яке місце в *історії психології* посідає. З огляду на цю обставину, формула “і те, й інше водночас” є неадекватною *реальному процесу психологічного пізнання*.

Логічним завершенням аналізованих концепцій стає звертання до *принципу доповнюваності*. За А.В. Юревичем, теорії психології доповнюють одна одну, поза як вони “рівно вірогідні”. М.С. Гусельцева мріє про “сітку знань”, яка б охоплювала психічне в цілому й апелює у цьому зв'язку до принципу доповнюваності, що застосовується у квантовій фізиці. В.М. Пискун також звертається до

<sup>10</sup> На позиціях методології плюралізму стоять не лише А.В. Юревич та М.С. Гусельцева, а й інші російські психологи [63; 97; 104]. Водночас лунає критика з боку О.Є. Соколової [105–107]. Олена Євгенівна поділяє нашу оцінку, однак під монізмом розуміє цілісне бачення психічної реальності у формі окремо взятої теорії, а саме теорії О.М. Леонтьєва. Ми ж під монізмом розуміємо *світоглядно зумовлений спосіб вирішення основної проблеми психології*, про що мовитиметься далі. Прориву у цьому напрямку сприяли ідеї М.М. Вересова [38].

<sup>11</sup> Якщо взяти до уваги історію філософської думки у висвітленні Е.В. Ільєнкова [56], то А.В. Юревич продовжує ідею І. Канта про рівну вірогідність наукових теорій, М.С. Гусельцева – ідею сфокусованого у Я розмаїття образів реальності Й.Г. Фіхте, В.М. Пискун – ідею І. Канта про антиномії розуму та Г.В.Ф. Гегеля про діалектичне “зняття” антиномій формулою “теза – антитеза – синтез”.

Якщо пригадати попередні версії метатеоретичного аналізу, то перший утілює ідею “системного еkleктизму” Г. Олпортта, друга – мінливого змісту психологічних понять К. Левіна, третій – доповнення психологічних знань “за способом дедукції” Ж. Піаже.

фізики, коли пропонує доповнювати одні розв'язки проблем психології іншими. Але ж однозначно доведена “неможливість прямого запозичення методологічного досвіду фізики (у психології – П. М.) усупереч зовнішній подібності неklasичних ситуацій” [55, № 4, с. 71]<sup>12</sup>. А різне не може бути рівно вірогідним. В усіх трьох випадках має місце суто формальне розуміння *принципу доповнюваності у психології* [12].

Загалом у викладі названих авторів психологія постає наукою майбутнього, психологія минулого заперечується. *Історія психології* перетворюється на історію блукань у суцільній темряві, психологічне пізнання – на хаотичні, позбавлені логіки пошуки світла, *теорії психології* – на довільно виокремлені положення, зіставлення чи поєднання яких, начебто, дасть змогу вийти до “берега океану”, осяяного сонячним світлом істини”<sup>13</sup>.

Вочевидь *позитивістська ідея* поступу науки шляхом заперечення попередніх теорій наступними змушує дослідників розглядати психологічні знання у “горизонтальній”, а не “вертикально-горизонтальній” площині, у плані історико-логічних переходів від одних ідей до інших.

Узагальнена оцінка метатеоретичних досліджень, разом із положеннями авторів, що підтримуються, та положеннями, висунутими з позицій опонента, наводиться у *табл. 1*.

## 5. ІСТОРИЧНИЙ МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ЙОГО ОБҐРУНТУВАННЯ

Історичний, наукознавчий, метатеоретичний вектори аналізування, обрані авторами до рефлексивного зреалізування, подають розмаїту картину психологічних знань й не менш

розмаїту панораму процесного перебігу їхнього набування. Зокрема, підтверджується, що психологічне пізнання здійснюється позначеним *безпосередньою присутністю психолога* й складним чином. Кожен крок у цьому напрямку – внесок у розуміння цього процесу, а тому має свою вагомість і цінність. Наша спроба опонувати – це не заперечення пошуків інших науковців, а вивчення шляху, яким вони рухаються, і постановка питань, які не знаходять вирішення. З'ясовується, що:

а) аналіз не доводиться до рівня *окремо взятої теорії з огляду на її місце у триваючому русі-поступі психологічного пізнання*. Теорії слугують матеріалом, ілюстрацією аналізу, підводяться під спільний знаменник, характеризуються й оцінюються, отримують своє місце в історії психології, проте не досліджуються як *історико-логіко-психологічне проникнення у сутність і природу психічного, як теоретизування у психології, котрому притаманні особливості психологічного пізнання*;

б) форми аналізу залишаються відокремленими одна від одної: історичний аналіз не узгоджується із наукознавчим, наукознавчий відмежовується від здобутків історичного, метатеоретичний оминає наукознавчий й, фактично, знецінює можливості історичного;

в) відсутня концептуальна основа, яка б дозволила вважати різні форми саме *аналізом одного й того ж процесу психологічного пізнання*.

Вищезазначене вказує, що на часі дослідження цього процесу, взятого у формі позначеного теоріями психологів-мислителів руху-поступу в магістральному напрямі. Без *концепції історичного метатеоретичного аналізу* тут не обійтися. І здійснені попередні кроки стануть у нагоді. Тим паче, що у логічному плані це – передумова концепції.

<sup>12</sup> Крім М.С. Гусельцевої та В. М. Пискуна, аналогію між фізикою та психологією, з огляду на “принципову подібність неklasичних ситуацій”, проводить А.А. Пузирей. Та доповнюваність для нього – не “і те, й інше” чи “і те, й інше водночас”, а та, що стосується *опису об'єкта шляхом характеристики ситуації, процедур, засобів дослідження, а також його учасників*. Саме про таку доповнюваність він пропонує говорити у психології. Водночас констатує: “Дослідник і результати його дій тут принципово не усуваються із ситуації дослідження ... Якщо ви залишаєтеся послідовним природодослідником, – то такого роду неklasичні ситуації повинні викликати у вас просто ступор, параліч думки і дії” [95, с. 31, 33]. “Принципова подібність” обертається на принципову несхожість. Є. Ю. Завершнева, висновок якої наводиться, доводить цю думку до логічного завершення.

<sup>13</sup> “*Історія психології* – не міркування на дозвіллі про якийсь безконечний мало визначений предмет, не школа помилок попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти у своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою, вийти до берега океану, осяяного сонячним світлом істини. Але це не істина закостенілого знання, а така, що, піднімаючи людину до нового обрію, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології” [27, с. 962].

Таблиця 1

Оцінка концепцій метатеоретичного аналізу у психології

| Концепції   | Критика   | Положення, що підтримуються   | Положення опонента  |
|---|---|---|---|
| <p>Методологічного лібералізму<br/>А.В. Юрєвича</p> | <p>Оголошення проблем психології «паралелізмами» та характеристика теорій психології як рівно вірогідних не відповідає історичному аналізу у психології. Психологи принципово не здатні «дефеноменологізувати» психічне. Теорія психології різні функціонування психічного не охоплює. Протиставлення «монізм – плюралізм» – це протиставлення логіки історії – стану психології. Неісторичний погляд на психологічне пізнання. Унеможливленість аналізу теорій психології</p>  | <p>Психологія у певному (світглядному!) відношенні не відрізняється від інших наук. На часі наукознавчий аналіз, для якого історія науки – історія розв'язання проблем. Психологія має інтерпретативні традиції</p> | <p>Психологія – ланка пізнання людиною світу і самої себе. Історія психології – історія способів розв'язання основної проблеми цієї дисципліни, змістом якої є відношення "внутрішнє (психічне, людина) – зовнішнє (непсихічне, світ)". Плюралізм – характеристика стану психологічних знань, монізм – історичного поступу психологічного пізнання. Психології властивий власне психологічний – дуалістичний або ж моністичний – світгляд</p>   |
| <p>Сітьового плюралізму М.С. Гусельцевої</p>        | <p>Формальне розуміння історії психології та традиційних проблем цієї дисципліни. Ототожнення понять «постнекласична раціональність» і «постмодерністський світгляд», «раціональність» і «парадигма», «культура» і «наука», «культурне» і «культурно-історичне». Необробленість протиставлення «монізм – плюралізм». Формальне розуміння принципу доповнюваності. Унеможливленість аналізу теорій психології</p>  | <p>Психологічне пізнання здійснюється шляхом переходу до нового типу наукової раціональності. На часі – постнекласична раціональність. Психологія – культурно-історична дисципліна</p>                              | <p>Психологічне пізнання здійснюється шляхом зміни стилів теоретизування – підстав розв'язання основної проблеми психології. Принцип доповнюваності у психології має історико-логічну та психологічну засади. Постнекласична раціональність у психології - стиль теоретизування, здійснений у форматі гносеологічної концепції єдиного світу</p>  |
| <p>Метапсихології<br/>В.М. Пискуна</p>              | <p>Аналогія з принципом доповнюваності у фізиці некоректна. Проблеми психології – не паралогізми, а відображення закономірного поступу психологічного пізнання. Історія психології – не історія неправильно розв'язаних проблем, а суперечливий процес практики людського самопізнання. Психологічні знання набуваються не шляхом подолання суперечностей, а завдяки розширенню поля і засобів психологічного пояснення. Діалектичне мислення полягає не у заміні суперечливих суджень несуперечливим, а у розгортанні психологічного світгляду. Історія психології перетворюється на «школу помилок» (В.А. Роменець). Унеможливленість аналізу теорій психології</p> | <p>Метапсихологія як метатеоретичний аналіз психологічних знань. Історія дисципліни. Психологія – світглядна дисципліна. На зміну дуалістичному має прийти моністичне мислення</p>                                  | <p>Метатеоретичний аналіз як дослідження історико-логіко-психологічних закономірностей психологічного пізнання. Проблеми психології – проєкції змісту основної проблеми цієї дисципліни. Діалектичне мислення – підстава моністичного психологічного світгляду та пошук моністичного принципу розв'язання основної проблеми психології. Психологічний світгляд ґрунтується на дуалістичній, або ж на гносеологічній концепції психології й відображає специфіку психологічного пізнання</p> |

Вона й складалася саме так, тобто у ході вивчення шляху, яким рухалися попередники. Розпочинали ми з історичного аналізу, потім перейшли до наукознавчих та метатеоретичних досліджень. Завдання залишалося незмінним: виокремити інваріантні ознаки психологічного пізнання й застосувати їх як інструмент аналізу теоретичних систем психології та систематизації психологічних знань. Йдеться саме про логіку, тому що відбувався цей рух-поступ далеко не прямолінійно, а з кроками у “нікуди”. До того ж у процесі *творчого діалогу* з попередниками тривала *конкретизація позицій концепції*, етапи якої подаються нижче.

### 5.1. Експурс в історію психології

Вже первісна форма психологічної думки, за В.А. Роменцем, утримує у собі протообраз *ідеї єдності людини і світу*. Ритуали, обряди, магії, табу – все це засоби відновлення людиною порушених стосунків зі світом, де перші – синкретично злиті з образом *соціальні дії*. Буття людини і його пояснення нею постають неподільними, вона усвідомлює себе невід’ємним елементом світу. Надалі, коли образ *світу* отримує відносну самостійність, синкретизм порушується. Людина виокремлює власне психічне й характеризує його як особливу сутність, *душу*.

Характеризуючи *історію всесвітньої психології*, В.А. Роменець не випускає із поля зору триваючі упродовж століть намагання мислителів різних часів і народів визначитися стосовно “поляризованих світових сутностей” – властивого людині *внутрішнього* і *зовнішнього* щодо неї *світу*. Психічне тлумачиться або як атрибут людського існування у світі, або як відособлена від світу і замкнена у собі субстанція. *Концепції єдиного світу* опонує *концепція роздвоєного на несумірні сутності Всесвіту*.

Першу висловлюють античні мислителі, коли говорять про єдність *мікрокосмосу* і *макрокосмосу* (Демокрит, Плотін, Лукрецій, Цицерон), де *душа* характеризується як елемент світобудови; другу – думкою про протилежність *душі* і *тіла* як ідеальної і матеріальної, безсмертної і смертної субстанцій – Платон. Аристотель – ідеєю душі як форми тіла та взаємодії душі з фізичним середовищем –

повертається до монізму. Внутрішнє або ж протиставляється зовнішньому (“лінія Платона”), або ж із ним поєднується (“лінія Аристотеля”).

*Психологія Середньовіччя* збагачує ідею єдності людини і світу думками про світ як причину самого себе (Філон Олександрійський), про людину як образ і подобу створеного Вищим існуванням світу (Г. Нисський), земну і водночас небесну істоту (І. Дамаскін), про психіку як образ та атрибут буття (А. Данте). На моменті єдності наголошує сама *теологічна свідомість*: людина має можливість піднятися до Вищої істоти, котра уособлює собою увесь світ. Це *концепція єдиного, опосередкованого буттям Вищої сутності, світу*<sup>14</sup>.

*Психологія від початку і до кінця перебуває у полі світоглядних настановлень*. Звідси, власне, й походить потреба з’ясувати відношення між внутрішнім і зовнішнім, намагання визначитися стосовно фундаментальних засад психологічного пізнання.

У психології епохи Відродження панує концепція єдиного світу. *Мікрокосмос* прирівнюється до *макрокосмосу*, людина бачиться центром Всесвіту. Ідея гармонії душі і тіла повертає людині антропологічну цілісність (Дж. Піко делла Мірандолла, Н. Макіавеллі, Дж. Бруно, Я. Беме). Однак на місці розв’язаних суперечностей з’являються нерозв’язані. Відношення “людина – інші люди”, яке потрапляє у поле зору цієї епохи, вказує на новий вимір психічного. Поруч із *психофізичною* та *психофізіологічною* постає *психосоціальна проблема*. Проблемне поле психології розширюється [15].

Синкретизм образу і дії > ідеї єдності макросвіту і мікросвіту > ідея опосередкованої існуванням Вищої сутності єдності людини і світу > ідеї людини як центру Всесвіту – таким є шлях моністичної гносеології упродовж *ситуативного* та початку *мотиваційного рівнів становлення психологічних знань*. Однак вона зазнає рішучого натиску, коли постає питання про співвідношення *душі і тіла, ідеального і матеріального*. *Психологія епохи Бароко*, з огляду на аргументацію Р. Декарта, для моністичної концепції взагалі залишає мало місця. Поза як міркування цього вченого справляють неабиякий вплив не лише на науку цієї, а також наступних епох, є підстави вва-

<sup>14</sup> Перешкодою є уявлення про несумірність душі і тіла. Самій людині пропонується подолати властиві їй тілесні пристрасті й зняти *психофізіологічну проблему* на користь *психофізичної*. Як і в античній психології, психофізіологічна проблема живить концепцію роздвоєного на несумірні сутності світу.

жати його родоначальником *концепції роздвоєного на несумірні сутності світу* як світоглядної основи пізнання людиною світу і самої себе.

Мислитель ділить суще як “непротяжну” і “просторову”, “мислячу” і “тілесну” субстанції. *Душа* виявляє здатність до мислення з властивою йому неподільністю, тоді як будь-яке фізичне *тіло* має властивості протяжності та ділимості (рухається, має форму, складається з елементів). Лише душа характеризує людину: “Мое я, моя душа, яка робить мене тим, що я є, абсолютно відмінна від тіла, тому її легше пізнати, ніж тіло; і навіть якби його навіть зовсім не було, вона б не перестала бути тим, чим вона є” [51, с. 269]. Хоча це різні субстанції, обидві вийшли з рук Творця. Він – їх об’єднуюче начало.

Якщо у “Міркуваннях про метод” (1637) Р. Декарт фіксує несумірність душі і тіла, то у “Першоосновах філософії” (1641) говорить, що душа впливає на тіло через мозок, де знаходиться “об’єднуючий осередок чуття” [50, с. 408]. У “Пристрастях душі” (1649) зосереджує увагу на “маленькій залозі, яка розміщена у центрі мозку, звідки вона випромінюється у всі інші частини тіла посередністю духів, нервів і навіть крові” [52, с. 497]. “Здається, – зауважує В. А. Роменець, – ніби Декарт висунув основне дуалістичне припущення про зв’язок душі і тіла буцімто для того, щоб заперечити це припущення усім ходом своїх антропологічних досліджень” [24, с. 94].

Спочатку проголошується ідея несумірності душі і тіла, а потім ведуться пошуки точки їхнього поєднання. Здійснюється поділ світу на різні субстанції й одразу ж застосовується *теологічний принцип*, який заперечує цей поділ. Наступний крок – *матеріалістичний принцип*. Із філософського погляду, це дуалізм: *основне питання філософії* вирішується шляхом поєднання ідеалістичних і матеріалістичних положень. Із психологічної позиції, Р. Декарт перебуває у пошуках подолання свого дуалізму, які важко переоцінити [79]. Висвітлюється *магістральний шлях психологічного пізнання*, пов’язаний із з’ясуванням відношення між психічним, *внутрішнім* і не-психічним, *зовнішнім*.

*Психологія епохи Бароко*, а також наступної – *Просвітництва*, намагається подолати хід міркувань Р. Декарта. Г. В. Ляйбніц – ідеєю монади як одиниці Всесвіту; Б. Спіноза – мислення і протяжності як атрибутів однієї субстанції; І. Кант – просторової схеми природи як апріорно даної властивості мислення,

Г.В.Ф. Гегель – світу як породження і самовідображення Духа. Однак наука Нового часу і наступних століть рухається картезіанським шляхом. Сам Р. Декарт був визначним ученим свого часу, і це говорить про те, що науковий світогляд виростає із наукових досліджень й у них знаходять своє утілення (див.: [33]).

Психологія XIX–XX століть, більшістю своїх напрямів, рухається траєкторією, накресленою Р. Декартом. Саме на цьому шляху постає *сцієнтистська психологія*. Остання має свої здобутки, однак відповідна форма психологічного пояснення наштовхується на труднощі [53]. Постає й опонує сцієнтистській *гуманістична психологія*. В.А. Роменець бачить недоліки і тієї (“позитивістська психологія” [26, с. 597]), й іншої (“психологія Мюнхгаузена” [27, с. 829]), знаходить місце *теорії вчинку*, яку поглиблює від праці до праці, у *канонічній психології*, й саме з останньою пов’язує подолання у психології непродуктивних протиставлень.

На зміну психологічному поясненню на виокремленій ділянці психічного, сутнісно *дуалістичному*, приходять цілісне, всеохоплююче *моністичне пояснення*, логічним центром якого є відношення “людина – світ”. Ця ж сама лінія простежується у працях С.Л. Рубінштейна (див. [16; 17; 81]). Іншими словами, це – *концепція єдиного, ознаменованого способом людського буття, світу. Як і концепція роздвоєного на несумірні сутності світу, вона виконує функцію гносеології психології, або психологічного світогляду.*

## 5.2. Ідея

Психічне протиставляється фізичному, фізіологічному, соціальному, всезагальному. Упродовж історії психології розв’язується *основна проблема психології*, головною у формі традиційних – *психофізичної, психофізіологічної, психосоціальної, сутності людини* [5; 8–10; 15–18; 75; 79–81]. За окремим приховане загальне, за поверховим – глибинне, і саме воно є джерелом *психологічного пізнання*, розмаїття форм *психологічного пояснення*, розвитку *психологічних знань*. Проблема знімається на підґрунті *дуалістичної*, або ж *моністичної гносеології*. Отож протиставлення або ж лишень фіксуються, або ж зліквідовуються. *За тим, як саме розв’язується основна проблема психології, можна простежити поступальний рух-поступ психологічного пізнання в історії людства нової ери.*



За В.А. Роменцем, не проблеми, а теоретичні системи утворюють “зв’язну, цілісну історію науки” [25, с. 14]. Це справді так, проте теорії центруються довкола проблем. Історія науки для наукознавства – історія розв’язання або зняття проблем. Щоправда у психології проблеми усталені, тому новітні дослідження, про що неодноразово говорить Володимир Андрійович, піднімають питання, які постають ще на зорі психологічного пізнання. Її вирішуються вони по-різному й у спосіб, котрий охоплює історію та логіку цього процесу. *Теорія вчинку – моністичний, на підґрунті концепції єдиного, ознаменованого учинковим способом людського буття, світу, спосіб розв’язання основної проблеми психології* [15–17; 79; 81].

Якщо змістити погляд й *перейти від логіки становлення до логіки набування психологічних знань, то проблемний підхід у тлумаченні історії психології має право на існування*<sup>15</sup>. Відтак з’являється можливість *доповнити історичний аналіз у психології наукознавчим*.

### 5.3. Гносеологія єдиного світу

Поступ наукознавства пролягає через утвердження *концепції єдиного (єдиного, ознаменованого способом людського буття) світу*. Свідченням цього стають праці І. Пригожина, М.К. Мамардашвілі, В.С. Стьопіна.

І. Пригожин розпочинає із дискусії, яку ведуть між собою Г.В. Ляйбніц і І. Ньютон. Перший дорікає другому, що його уявлення про світ передбачають періодичне втручання Бога у світобудову. Природознавство пішло “шляхом Ляйбніца” й, щоб наблизитися до вже “заданого знання”, взяло на озброєння “концепцію вічності”. З формату науки випадає *історія світу*, а отже, унікальні події й випадкові, недетерміновані явища. “Історія ... виявилася поза матерією” [94, с. 48]. Світ бачиться або “зовнішнім” – спричиненим і регульованим автоматично, або “внутрішнім” – творчим і саморегульованим. Сучасні фізика і хімія відкрили “неврівноважені структури” як свідчення “фундаментальної нестабільності матерії”. Це означає, що світ ділиться не на “внутрішнє” і “зовнішнє”, а на об’єкти з різним способом організації, що він має *історію*, причому непередбачувану, поза як “точки

біфуркації” задають нові напрямки розвитку. І це рух світу від “хаосу до порядку”, від неорганізованих – до складно організованих структур, що відкриваються *пізнанням людиною світу*, яка сама є елементом останнього. Реальності як такої, що не може бути визначена, немає. Людині потрібно повернути місце “центру світобудови”, зняти поділ науки на природознавство і людинознавство, поєднати в науковій картині світу здобутки всіх наук.

М.К. Мамардашвілі заперечує вихідну тезу Р. Декарта, за якою мислячому суб’єкту протистоїть світ як об’єкт його спостереження: актом спостереження суб’єкт втручається в об’єкт, відкриває у ньому якісь властивості і цим його змінює. “Принцип спостереження” не діє, натомість діє “принцип незворотності”: суб’єкту не дано знати, яким був об’єкт до спостереження. Отож немає і наперед заданого закону, який би характеризував об’єкт. Існує “зазор” між відображенням об’єкта і його власним буттям, що заповнюється свідомістю суб’єкта, котрий має свій час і простір, тобто перебуває за межами суб’єкта й водночас пов’язує його з об’єктом. Відбувається це завдяки практиці як специфічно людського способу буття (К. Маркс). Об’єкт фіксується у “просторі і часі досвіду” суб’єкта за схемами його діяльності.

Заявляє про себе “явище феноменологічного зсуву”: увага дослідника переміщується від змісту об’єкта на його існування. Він відсторонюється від об’єкта, вважає його існуючим у незалежній від нього системі координат, а знання про нього – відображенням об’єктивної реальності. Насправді, знання завжди насичене чуттєвістю людини у “проясненні мислимого нею змісту”. Має місце “не знання явища, а явище знання”, діє “принцип невіддільності об’єктів від простору спостереження”. Підстав для класичного, картезіанського розрізнення *внутрішнього і зовнішнього* немає. Пояснення світу – це своєрідне “проекування інтерпретації”, у процесі якого утворюються й з боку свідомості заповнюються “зазори”. Свідомість стає точкою відліку, хоча насправді цілком і повністю перебуває у полі *предметності діяльності*, посередністю якої здійснюється “природний перебіг” людського життя. Те, що називають фактом, або законом, є функцією людської діяльності. “Розуміння

<sup>15</sup> “Вплив ученого на поступ науки вимірюється не тільки тим, що він особисто відкрив у загадковому світі, в якому жив, а й тими ідеями, які він безпосередньо не сформулював, але своєю послідовністю і прямолінійністю вченого пробуджував їх до життя у свідомості інших дослідників” [24, с. 245].

законів світу є одночасно елемент світу, закони якого розуміються" [71, с. 76]. Світ, будучи ознаменований присутністю людини, – єдиний.

І. Пригожин і М.К. Мамардашвілі переосмислюють класичні постулати наукового пізнання, утверджують *концепцію єдиного, позначеного присутністю людини, світу*. В.С. Стьопін [108] показує, як саме відбувається перехід до цієї концепції упродовж *історії науки* на рівні самоорганізації наукового мислення.

Характеризуються *типи наукової раціональності* – історично зумовлені способи бачення і пізнання людиною світу. Перехід від одного типу раціональності до іншого пов'язується із *науковими революціями* – радикальними, проте підготовленими попереднім розвитком науки, змінами у науковому світогляді, та дослідженням все складнішого типу об'єктів. *Наука* постає історично мінливим аспектом творчого освоєння людиною світу, *наукова раціональність* – станом наукової діяльності, що функціонує у межах відношення "суб'єкт – засоби – об'єкт" й супроводжується історично спричиненими трансформаціями у системі знань.

*Класична раціональність* характеризується відокремленням *суб'єкта* від *об'єкта* пізнання. Засоби пізнання розуміються як посередник між людиною і природою. Наслідком стає ототожнення *гносеологічної* й *онтологічної* модусів об'єкта пізнання, образу і речі. Наука тлумачиться як постійно прогресуюче знаряддя перетворення дійсності, процес набуття знань – як невіддільний рух-поступ до абсолютної істини. Місця для людини у *науковій картині світу* не знаходиться. *Некласична раціональність* ґрунтується на запереченні суб'єкт-об'єктного протиставлення, враховує залежність знання від засобів його добування, передбачає розуміння суб'єкта як моменту пізнання, долученого до цього процесу разом із властивими йому засобами. Спосіб побудови наукової картини світу змінюється: вона втрачає колишній, зафіксований у вигляді наукових законів, порядок, стає багатовимірною і

відносною. Переосмислюється поняття наукової істини, радикально змінюється науковий світогляд. *Постнекласична раціональність* має справу з надскладними об'єктами, що розвиваються самодостатньо. Відбувається зближення природознавства і гуманітарних наук, науки про природу і науки про Дух. Застосовуються ідеї глобальної еволюції, історизму, імовірнісного розвитку; використовуються методи апроксимації та історичної реконструкції; створюються стратегії дослідження, що не передбачають втручання у хід розвитку об'єкта; враховуються ціннісні, соціокультурні контексти існування об'єктів. Принципового значення набуває *наукова рефлексія*, фіксується розуміння науки як загальнокультурного феномена. На часі створення багатопараметричної загальнонаукової картини світу, яка б характеризувала *місце людини у світі*.

Застосування певного типу раціональності визначається завданнями та характером об'єктів, що досліджуються. Одна й та ж реальність може розглядатися з різних позицій, на підставі різних норм мислення, вочевидь і тих, які ведуть за собою пізнання людиною світу і самої себе<sup>16</sup>.

Висновки І. Пригожина, М.К. Мамардашвілі і В.С. Стьопіна збігаються: *в основі пізнання людиною дійсності лежить не рух-розвиток знань, а гносеологічно визначений спосіб, за якого він здійснюється; об'єкт пізнання залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності, людина – невід'ємна ланка цього процесу; відбувається перехід від гносеології роздвоєного на несумірні сутності світу до гносеології єдиного, позначеного способом людського буття, світу; пізнання – форма цього буття*.

Висновки ґрунтуються на матеріалі природознавства. Лише М.К. Мамардашвілі звертається до *психоаналізу*, коли ілюструє тезу про зв'язок між суб'єктом та об'єктом пізнання. Вже тому психологічне пізнання потребує некласичного на нього погляду.

<sup>16</sup> А.В. Фурман, ефектно застосовуючи *типологічний підхід*, продовжує В.С. Стьопіна. Постає *посткласичний* вимір наукової раціональності: "етап і тип мислення та філософування, коли спосіб буття об'єкта чи об'єктів є важливим фактором побудови моделей, що задають формат взаємодії з ним чи ними; і саме ідентичність суб'єкта підтверджується постійно відновлювальною здатністю виробляти і відтворювати моделі такої взаємодії, у т. ч. і на рівні схем саморозвитку людських індивідів; тому тут конструюється нова форма суб'єктності, що обґрунтовує режим функціонування схем-взірців діяльності, техніку реконструювання об'єктивних ситуацій і форм їх освоєння, що в сукупності забезпечують співіснування соціальних систем (політичних, економічних та ін.) та їх співбуття із системами природними; це філософування впирається у проблему своєрідного синтезу метафізичних реконструкцій і повсякденного досвіду людей" [31, с. 86].

#### 5.4. Психологічне пізнання

Психологію єднає з природознавством, а також іншими сферами пізнання дійсності, те, що вони постають перед потребою з'ясувати стосунки між суб'єктом і об'єктом, суб'єктивним і об'єктивним, людиною і світом, тобто *світогляд*. Гносеологічні концепції, що виникають у підґрунті науки XVII століття, а у XX переосмислюються, – це конструкції загальнонаукового значення. Психологія виявляє близькість до природознавства і коли бере на озброєння дуалістичну гносеологію, і коли намагається її здолати засобами моністичної.

Однак, на відміну від природознавця, психолог досліджує об'єкт, від якого йому важко відсторонитися, а точніше – взагалі неможливо це зробити. Має місце *коло пізнання: суб'єкт виявляється тотожним об'єкту*<sup>17</sup>. Суб'єкт у психології не лише долучається до процесу пізнання наявними у нього засобами, а й разом із об'єктом перебуває у цього процесі. *Коло пізнання – наріжна ознака психології, характеристика міри складності психологічного пізнання, свідчення присутності психолога у цьому процесі й такої ж присутності того, кого він досліджує*. Психологічне пізнання має *специфічні особливості* – здійснюється людиною і протікає у межах власне людської дійсності.

Фізики, коли говорять про присутність ученого у процесі пізнання, звертаються до “принципу невизначеності” (В. Гейзенберг), який вимагає врахування впливу застосованих експериментатором засобів на об'єкт дослідження [55]. Це – справді *ситуація невизначеності та ознака неklasичної фізики*. У психології така ситуація створюється і суб'єктом, й об'єктом. *Міра невизначеності тут надмірна*. Сказати, що психологія – неklasична дисципліна [32; 37], означає сказати мало. Яскраві приклади у цьому змістовому контексті демонструє психоаналіз: результати взаємодії терапевта і клієнта не лише не піддаються вимірам, а й потрапляють у царину непередбачуваного. *Близькість між психологією і неklasичною фізикою виявляється ілюзорною*. Психологія має справу з надскладним, живим, активним, здатним до рефлексії, історичним і соціальним

об'єктом, що володіє тими ж самими властивостями, що й *суб'єкт*.

У своєму історичному русі-розвитку психологія визначається стосовно властивого їй кола пізнання. *Дуалізм у психології – фіксація кола пізнання у формі протиставлення внутрішнього зовнішньому і, як наслідок, – суб'єктивізація психічного*. Монізм – розширення меж цього кола і шлях до об'єктивізації, та, зрештою, *олюднення психічного*. Щоразу – це *інша гносеологія, інший тип наукової раціональності, інше, у формі теорії, розв'язання основної проблеми психології*.

*Відбувається сумірний із природознавством рух-поступ психології від гносеології роздвоєного на несумірні сутності світу до гносеології єдиного, позначеного способом людського буття, світу й водночас унікальний, на підставі цієї концепції, спосіб теоретизування у форматі цієї наукової дисципліни*.

#### 5.5. Раціональність у психології

Коли психологія орієнтується на класичне природознавство, вона бере на озброєння *концепцію роздвоєного на несумірні сутності світу й пропонує дуалістичне розв'язання основної проблеми психології*. Йдеться про суб'єктивне протиставляється об'єктивному, внутрішнє – зовнішньому, людини – світу. Це *наріжна ознака класичної раціональності у психології*, якій відповідає більшість напрямів психології XX – початку XXI століття. Рух-розвій до *неklasичної раціональності у психології* розпочинаються з пошуків “клітинки” теорії, яка б утримувала у собі і *внутрішнє*, і *зовнішнє* (Л.С. Виготський [39], С.Л. Рубінштейн [98], В.А. Роменець [29]). *Так, разом із природознавством, психологія крокує до світоглядного монізму* [79].

Перший крок на цьому шляху належить І.М. Сеченову. “Клітинкою” для нього є поняття *рефлексу*: в межах біологічної форми психологічного пояснення психічне постає продуктом і моментом взаємодії організму і середовища. У Л.С. Виготського інші клітинки (*культурний знак, значення, переживання*) і *соціологічна форма пояснення: людське психічне – пород-*

<sup>17</sup> “Особливість об'єкта психології, яка не виявляється в загальнонаукових підходах, – збіг об'єкта і суб'єкта пізнання ... У психологічному пізнанні об'єкт є одночасно і суб'єкт” [102, с. 141].

У діяльності психолога “серед об'єктів, реальні значення яких йому треба осягнути, на передній план виходять смисли і відображувані (та передбачувані) значення, притаманні досліджуваним людям і людським спільнотам. Ця специфіка може призводити до певної плутанини у разі недостатнього розрізнення ситуацій, у яких перебувають досліджувана людина, з одного боку, і дослідник – з іншого” [1, с. 83].

ження суспільного способу буття. С.Л. Рубінштейн утврдує цю ж саму – моністичну – гносеологію, розгортає свою клітинку (дія), здійснює перехід від ідеї єдності свідомості і діяльності до ідеї існування людини усередині буття. Це абстрактно-категоріальна, філософська форма психологічного пояснення й перехід до постнекласичної раціональності у психології з властивим їй моністичним тлумаченням відношення “людина – світ”.

В.А. Роменець вступає у творчий діалог із С.Л. Рубінштейном й висуває концепцію єдиного, засвідченого учинковим способом людського буття, світу. Основна проблема психології розв’язується за допомогою моністичного принципу, функцію якого виконує категорія (вона ж клітинка) вчинку. Учинок характеризується як всеохоплюючий “зріз” буття, акт взаємних переходів між людиною і світом. Здійснюється вихід у царину нового бачення відношення “людина – світ”, принципово нового розуміння психологічних знань, процесу їхнього здобування, самої психології. На підставі концепції єдиного, позначеного способом людського буття, світу, відбувається рух-прорив у межах постнекласичної раціональності й вихід на власне психологічне пояснення психічної реальності.

Отже, внутрішнє і зовнішнє, суб’єктивне й об’єктивне характеризуються не як протилежні сутності (класична раціональність у психології) і не як взаємно пов’язані сторони психічної реальності (некласична раціональність), а як властивості способу буття людини у світі, котрий несе у собі і те, тобто внутрішнє, й інше, себто зовнішнє (постнекласична раціональність).

Теорія вчинку В.А. Роменця продовжує нескінчений рух-розвиток психологічного пізнання, переводить коло пізнання у форму історичного руху-поступу людини до самої себе, стає непересічним внеском у психологію, здійсненим ученим, котрий уособлює одвічні намагання людини достеменно пізнати себе [2; 4; 8; 9; 15].

Перехід від одного типу наукової раціональності у психології до іншого – шлях сходження до монізму, котрий висвітлюють революційно

зорієнтовані теорії цієї дисципліни. Класична психологія відрізняється від некласичної і постнекласичної, а дві останні об’єднують (і роз’єднують) те, як саме розв’язується основна проблема психології. Обидві пропонують гносеологічно зумовлений принцип розв’язку, що покликаний здолати традиційні протиставлення цієї дисципліни, а відтак забезпечити цілісність образу психічної реальності, присутність у цьому образі людини. Саме у такому розумінні “психологічне пізнання нескінченне також і тому, що моністичне” [79, с. 11]<sup>18</sup>. Рамки внутрішнього розширюються до меж пізнання зовнішнього; на перший план психології виходить людина, котра осмислює шлях, яким рухається й шукає своє місце у світі.

Як і у природознавстві, тип раціональності у психології має свою сферу впливу. Чимало завдань вирішується “класичним” способом – пошуками закономірностей психічного у ньому самому. Радикальні зміни настають тоді, коли предметом стає людина, взята з огляду на взаємини зі світом. Це вже царина некласичної раціональності й інших підстав і принципів психологічного пізнання.

### 5.6. Психологічне пояснення як інтерпретація

У психології, за А. В. Юревичем (див. п. 2), поширене уявлення: а) буцімто експеримент є основним засобом добування і критерієм істинності знань; б) факт не залежить від пояснення і перебуває у полі об’єктивних залежностей; в) пояснення факту передбачає підведення його під загальні закони чи закономірності; г) теорія створюється шляхом узагальнення фактів й поступається тій, яка краще пояснює нові факти. Таке, власне, суто позитивістське бачення науки, хоча наукознавство засвідчує інше: становлення наукових знань відбувається зовсім не лінійним чином; у науці співіснують теорії, які принципово по-різному пояснюють одні й ті ж явища; не факти визначають теорії, а навпаки, теорії визначають факти<sup>19</sup>. Звідси постає некласичне розуміння

<sup>18</sup> На зміну хаосу у психологічних знаннях приходить порядок тоді, коли процес їхнього збагачення розглядати як триваючу практику людського самопізнання. Тоді монізм – не фіксоване теорією світобачення (див. п. 2), а історичний, у формі теорій, рух-розвиток цієї практики у магістральному напрямі.

<sup>19</sup> Насправді, – продовжує низку аргументацій А.В. Юревич, – у психології непоодинокі випадки, коли не теорії базуються на фактах, а факти створюються теоріями; коли теорія отримує емпіричне підтвердження на підставі ad hoc (лат: до цього), тобто саме для них знайдених фактів. Та й теорії існують начебто у паралельних площинах: кожна охоплює властивий лише їй емпіричний матеріал, має свій категоріальний апарат, створюється за своїми правилами й зазвичай пояснює лише певне коло явищ. Тому вони співіснують у часі, не змінюють одна одну, а взяті разом утворюють украй розмаїтий і суперечливий теоретичний світ.

науки. Промовисто висловлюється з цього приводу П. Фейєрабанд: наукова діяльність – аспект людського життя, а відтак залежить від “думок, віри та основ культури” [109, с. 23].

*Задовго до новітніх концепцій наукознавства неklasичне розуміння психологічної науки як аспекту триваючої історії культури людства проголошує В.А. Роменець. Примітно, що він пропонує історичне розуміння факту у психології і, далі, – психологічного пояснення як історичної, через теорію, інтерпретації факту: “Факт – це безпосередня даність, неосмислений феномен, який не є компонентом науки й навіть самим собою. Історія психологічної науки – сукупність оригінальних, пов’язаних між собою, інтерпретацій психічної реальності... Прямолінійність, теоретична послідовність окремої інтерпретації – це вимога виходити з єдиного пояснювального принципу... Однобічність основоположного принципу входить у суперечність із багатобічністю фактичного матеріалу, що відкривається на основі цього принципу” [25, с. 9–10].*

*Психологічне пояснення як інтерпретація – історико-логічна, а також психологічна, конструкція як показник безпосередньої присутності автора теорії у процесі психологічного пізнання [18].* Пояснювальний принцип, якого “прямолінійно” дотримується автор, висувається ним у творчому діалозі із попередниками і таким чином продовжує історичний шлях психології. І він же цей шлях призупиняє: *має місце явище скутості автора власною системою, що виявляється в численних індикаторах дії ефекту її абсолютизації*<sup>20</sup>. Автор вважає створювану ним систему досконалою й через неї, як через скельця окулярів, дивиться на досліджувану реальність, за якою, зрештою, йому бачиться увесь світ. Продовженням цього ефекту, і саме у зв’язку із “багатоманітністю фактичного матеріалу”, є *ефект розширення пояснювальних можливостей системи* та, як наслідок, *ефект диференціації системи*. Здебільшого явище скутості перешкоджає узагальненню напрацьованого матеріалу, що нагромаджується у процесі теоретизувань автора, і це змушує його настирно розвивати створену ним “самобутню” систему.

Будучи озброєним знайденим, а потім абсолютизованим принципом, автор такої системи потрапляє у полон ним же створеного. Очевидно, що це є *психологічна закономірність* наукового пізнання в цілому, де теорія – своєрідний *геіштальт*, причому той самий, що слугує Т. Куна [64, с. 145] ілюстрацією дії на вченого парадигми, яка постає як певним чином організоване ціле і підпорядковує собі бачення автором досліджуваної реальності. Історія досліджень на певний час зупиняється, доки не перемагає, за словами Т. Куна, також унаслідок вимирання опонентів, нова парадигма. *Отож, аргументується живий, небайдужий, об’єктивно-суб’єктивний характер наукових пошуків.*

Психолог не випадково не помічає, що міра досконалості його теорії відносна, не припускає наявності у ній суперечностей, не переймається, що вже його учні переосмислюватимуть висунуті ним положення. Хоча психологічне пізнання має *об’єктивну*, історико-логічну, всебічно схарактеризовану В.А. Роменцем, основу, воно все ж відбувається завдяки *суб’єктивному*, дієво-психологічному. *Психолог безпосередньо присутній у цьому процесі, вивчає те, чим володіє сам, а тому накладає на продукти своєї діяльності печатку власної індивідуальності. Звідси бере початок особлива небайдужість у характері творчих пошуків науковців-психологів, і звідси ж джерелять прикметні особливості психологічного пізнання у формі адекватного пояснення як інтерпретації.*

Психологічне пояснення відповідає нормам формальної логіки, вибудовується переважно індуктивним шляхом, почасти спирається на математичний апарат. Та коли заходить мова про *закони психології*, то з’ясовується, що порівняно із законами природознавства це “закони-тенденції” [67], що закон обґрунтовується способом психологічного мислення [65], що “психологічні закони неможливо розглядати у відриві від психологічних теорій, у рамках яких формулюються пояснювальні принципи” [63, с. 203]. Частина дослідників [86; 87; 113] узагалі відмовляє психології у законах, або ж надає їм “абстрактно-аналі-

<sup>20</sup> “Нові теоретичні концепції розпочинають своє життя у боротьбі зі старими пануючими теоріями, з їхнього заперечення та з абсолютизації здійснених відкриттів, які підносяться до універсального принципу побудови нової психологічної системи” [36, с. 155].

тичного” вигляду [92]. У психології і факт, і закон належать до царини прикметних особливостей психологічного пізнання<sup>21</sup>.

### 5.7. Історичне, логічне, психологічне

Спільним моментом історичного аналізу (див. п. 1) є положення, за яким логіка пізнання закарбовується у його історії. Водночас історія логічна, її відтворити можна, лише “прочитавши” логіку. Обґрунтування цього положення дається у працях О.О. Будилової [35; 36]. У результаті такого кроку психологічне пізнання позбавляється свого живого, небайдужого вигляду. За межами цього процесу залишається психолог, котрий власною творчістю уособлює одвічне прагнення людини пізнати саму себе. Має місце єдність логічного, історичного і власне психологічного у психологічному пізнанні.

За В.А. Роменцем, “оскільки історичне завершується, підсумовується у певній послідовності, то воно стає логічним. Суперечність системи, її логіки призводить до розгортання історичного процесу пізнання” [25, с. 10]. Отож не говориться, що **таке** розгортання здійснюється психологом, енергетикою властивого йому теоретизування. У цьому аспекті дослідження творчого діалогу В.А. Роменця із С.Л. Рубінштейном [16; 17; 81] дозволяє стверджувати **таке**: має місце спільність гносеологічно визначених засад теоретизування; діє принцип доповнюваності у становленні психологічних знань; постає сукупність теорій-інтерпретацій психічної реальності, де є свої історичні, логічні і власне психологічні моменти<sup>22</sup>.

Психологічне пізнання – реальний, живий рух-поступ, здійснюваний авторами теорій психології. Історико-логічне у цьому інтенційному русі існує через психологічне, у якому знаходять своє переломлення й утілення. Теорія психології постає на підставі закономірностей, властивих психологічному пізнанню в цілому, поєднує сукупність концептуальних побудов, є відкритою для удосконалення.

### 5.8. Доповнюваність у психології

Наголосимо ще раз: доповнюваність у психології відбувається не завдяки окремо взятих теорій психології й не за допомогою локальних положень-антиномій (див. пп. 2–4), а шляхом персоніфікованого чи олюдненого психологічного пізнання. У психології всі теорії мають право на життя (А.В. Юревич, М.С. Гусельцева), однаке це право історико-логіко-психологічної природи. “Збирати воедино” (Г. Оллпорт) психологічні знання можна з урахуванням закономірностей руху-розвою простягнутої в історичному часі і просторі психологічної думки. “Кут прочитання” (М.Г. Ярошевський) історії психології може бути різним, та важливо взяти до уваги, що остання здійснюється через докладання індивідуальних зусиль на спільному підґрунті. Тому принцип взаємної доповнюваності у становленні психологічних знань має історико-логіко-психологічний зміст.

### 5.9. Позиції концепції історичного метатеоретичного аналізу та сфера її застосування

Вищездійснені кроки конкретизації уможливають формулювання позицій концепції історичного метатеоретичного аналізу у психології (табл. 2).

У процесі аналізу теорії психології передбачається увага до змісту, яким постає перед автором основна проблема цієї дисципліни; гносеологічної концепції, на підставі якої вона розв’язується; стилю теоретизування, яким послуговується автор; принципу розв’язання згаданої проблеми; історико-логіко-психологічних моментів цього процесу; місця теорії у саморушному ланцюгу теоретичних побудов психології та внеску автора в історичне становлення психологічних знань. Схема обстоюваного аналізу подана також у вигляді **рисунок**.

Пропонована тут концепція сталася під час досліджень [14; 79], пройшла апробацію в ході дискусії з російськими колегами [75], знайшла

<sup>21</sup> Загальновідомим, підтвердженням тисячами експериментів, є ефект Пігмаліона, за яким людина, котра небайдуже ставиться до іншої людини, неадекватно її оцінює. Експериментатор отримує можливість “наведення досліджуваного на потрібну стратегію” [62, с. 127]. Насправді, усе значно складніше: експериментатор тут – такий же учасник експериментів, як і досліджуваний [40]. Там, де у природознавстві – факт, у психології – психологічний факт, у якому, демонструючи дію кола пізнання, присутній як об’єкт, так і суб’єкт. Це – сутнісна особливість психологічного пізнання, а зовсім не розписана неадекватності психічного образу [77]. Вочевидь за умов іншим чином побудованого експерименту ефект Пігмаліона щезає.

<sup>22</sup> Індивідуальне, психологічне знаходиться у нерозривному зв’язку з надіндивідуальним, логічним. Творчість у психології, та й не тільки, до взятих самих собою індивідуально-психологічних особливостей людини не зводиться та й з них не виводиться [123].

Таблиця 2

## Позиції концепцій історичного метаісторичного аналізу психологічних знань

| Зміст позиції                  | Визначення   |
|--------------------------------|--|
| Провідна ідея                  | Історичне, логічне і психологічне як підґрунтя поступу психологічного пізнання   |
| Зasadничі положення            | Доповнюваність як суперечлива єдність історичного, логічного і власне психологічного у ставовленні психологічних знань   |
| Методологія монізму            | Монізм як сходження до цілісного психологічного світогляду і несуперечливого розв'язання основної проблеми психології у процесі психологічного пізнання та як орієнтир метаісторичного аналізу цього процесу   |
| Історично-логічно-психологічне | Історико-логічно-психологічний поступ психологічне пізнання у формі мислення як теоретизування у процесі розв'язання основної (та похідних від неї) проблеми психології  |
| Основна проблема психології    | Логічний осередок психологічного пізнання у формі розпоргання змісту відношення «внутрішнє (психічне) – зовнішнє (непсихічне)» на підставі дуалістичної, або моністично-гносеологічної концепції у психології та відповідного принципу розв'язання цієї проблеми   |
| Гносеологія у психології       | Завжди пізнання людиною світу і самої себе у формі версії дуалістичної (концепція роз'єднаної на несумірні сутності світу) і моністичної (концепція єдиного, ознаменованого способом людського буття, світу) концепції як психологічного світогляду – чинника психологічного мислення і психологічного пояснення у процесі розв'язання основної проблеми психології та побудови теорії цієї дисципліни |
| Психологічний світогляд        | Власна автору теорії бачення людини і її психічного, вияв певної гносеологічної концепції  |
| Психологічне мислення          | Вгастий автору теорії психології спосіб – у формі теоретизування – розв'язання проблем цієї дисципліни   |
| Поняття                        | Продукт стилю теоретизування психолога, психологічне знання у формі положець і теорії  |
| Теоретизування психолога       | Класичне, некласичне, постнекласичне-як-світоглядно-визначені способи розв'язання основної проблеми психології на підставі відповідного типу наукової раціональності   |
| Наукова раціональність         | Історичне, світоглядно зумовлені норми наукового пізнання дійсності – класичний, некласичний, постнекласичний  |
| Психолог                       | Автор теорії психології як свідчення безпосередньої присутності людини у процесі психологічного пізнання   |
| Коло пізнання                  | Специфічні особливості психологічного пізнання, зумовлені фактом безпосередньої присутності суб'єкта у процесі психологічного пізнання   |
| Психологічне пізнання          | Історико-культурне зумовлення процесу пізнання природи і сутності психічного як практика людського самопізнання  |

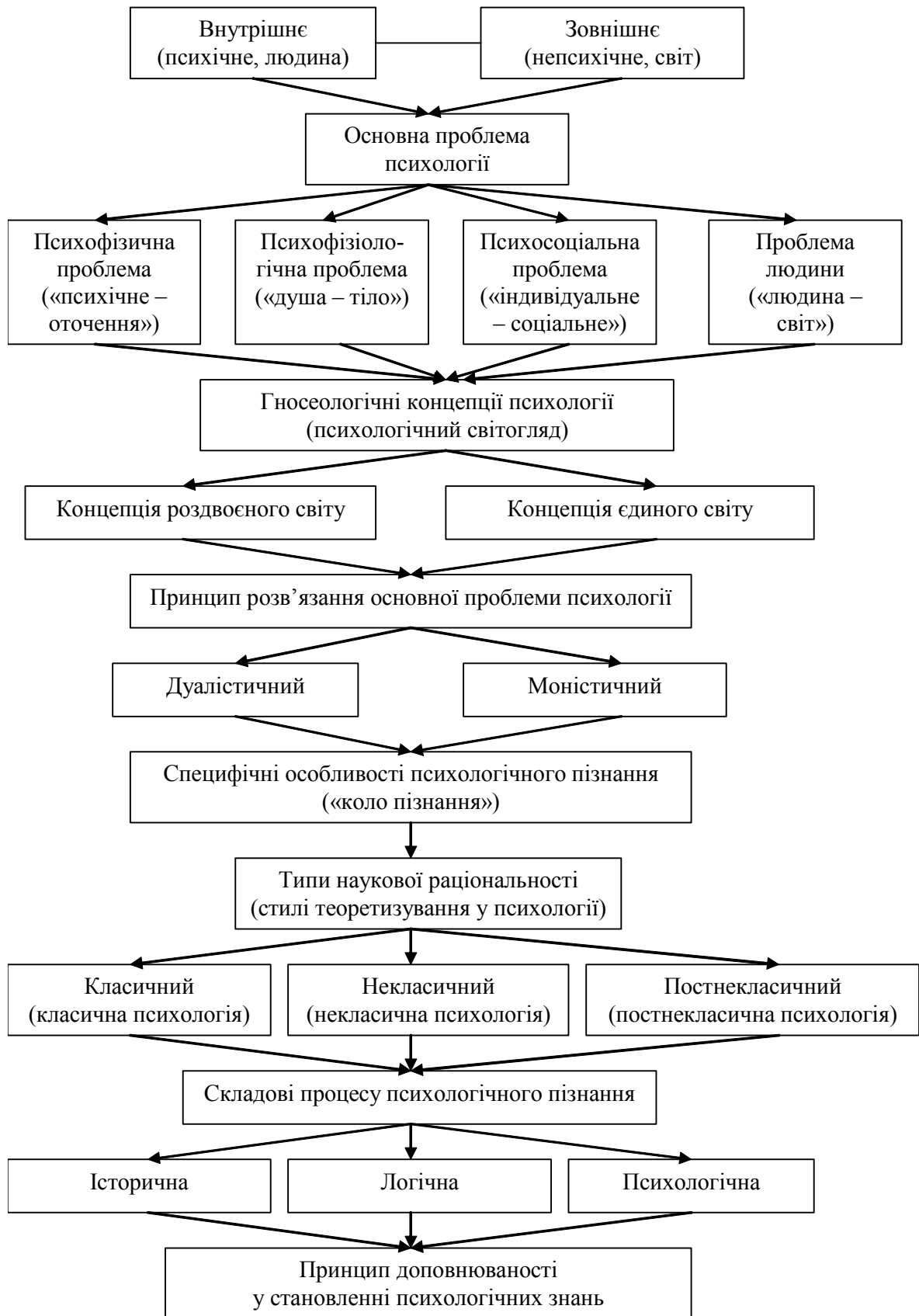


Рис.  
Схема історичного метатеоретичного аналізу у психології



застосування у процесі аналізу теорій А.В. Роменця [4; 9; 15], С.Л. Рубінштейна [16; 17; 80; 81]), руху-розвитку психологічної думки у школі Л.С. Виготського [10; 74; 78]. Сподіваємося, що на часі застосування концепції як інструменту досконалішої за попередню [5] спроби систематизації психологічних знань.

## ВИСНОВКИ

1. Психологія – триваюча практика людського самопізнання, яка здійснюється вченими, котрі переймаються її метою, сенсом, мірою відповідальності. Історико-логічне існує завдяки наявності психологічного, через нього переломлюється й утілюється у формі теорії. Утворюється позначений безпосередньою присутністю психолога у процесі психологічного пізнання ланцюг теорій-ідей. Відбувається цей процес по-різному. Отож психологічне, рух-поперед психологічного пізнання здійснюються різними шляхами, хоча нас цікавив магістральний в історії людства.

2. Розв'язується фундаментальна, у формі низки протиставлень – “внутрішнє – зовнішнє”, “суб’єктивне – об’єктивне”, “індивідуальне – соціальне”, “суб’єкт – об’єкт”, “людина – світ” – основна проблема психології. Типовий драматичний момент розвитку психології як системи тут такий. Автор наступного кроку вступає у творчий діалог з попередником й, навіть ставлячи під сумнів його пошуки, разом із ним рухається у визначеному цією проблемою напрямі. Доповнюваність у психології ґрунтується на фундаментальних засадах психологічного пізнання, взятого у єдності його історичної, логічної і психологічної сторін. Ініціюючи діалог, автор теорії психології заявляє себе суб’єктом історії цієї дисципліни, уособлює намагання людини пізнати саму себе, переосмислює одвічні проблеми психологічного пізнання. Проблема не знаходить остаточного розв’язку, рух-розвій психологічної думки не знає завершення. Теорія стає у шерех і їй подібних, виявляє властиві їй суперечності, спонукає учнів і наступників автора продовжувати пошуки.

3. На зміну дуалістичній приходиться моністична гносеологія, на зміну класичній – некласична, а потім і постнекласична психологія. Як і інші науки, психологія має свої наукові революції, засвідчені теоріями, автори яких виходять на якісно новий рівень інтерпретації відношення між внутрішнім і зовнішнім, суб’єктом і об’єктом, людиною і

світом. Основна проблема психології отримує нові розв’язки, поле психологічного пояснення розширюється, предмет цієї дисципліни збагачується. Відбувається історико-логіко-психологічне сходження до монізму – від соціальної (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв) до всезагальної (С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець) його форм.

4. На часі методологія монізму – метатеоретичний аналіз у психології, котрий апелює до суті й глибинних підстав психологічного пізнання, ґрунтується на принципах єдності історичного, логічного і психологічного, взаємної доповнюваності у становленні психологічних знань, творчого діалогу, віддає належне революційним внескам у цей процес ученим, котрі переосмислюють гносеологічні засади психології, пропонують оригінальні способи розв’язання основної проблеми цієї дисципліни, характеризують психічне як атрибут людського способу буття, свідчення безпосередньої присутності людини у світі.

Висловлене цим дослідженням – це також форма наукової рефлексії, спосіб збагнути плинність історії психології, у якому начебто завершене продовжує завершувати, а відтак – триває, стимулюючи до нових пошуків і відкриттів.

1. Балл Г. До визначення засад рацігуманістичного підходу в методології психологічної науки // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 74–90.

2. М’ясоїд П. А. Величний поступ психологічної думки // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 5–16.

3. М’ясоїд П. А. Вчинковий принцип і система психологічного знання // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 195–205.

4. М’ясоїд П. А. До функціонально-генетичного визначення вчинку // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1. – С. 88–101.

5. М’ясоїд П. А. Загальна психологія. – 5-е вид. – К.: Вища школа, 2006. – 487 с.

6. М’ясоїд П. А. Категорія практики у психології // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 77–89.

7. М’ясоїд П. Концептуальні засади систематизації психологічного знання // Психологія і суспільство. – 2002. – № 2. – С. 26–47.

8. М’ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 5–74.

9. М’ясоїд П. А. Наукова раціональність і стилі теоретизації у психології // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3–4. – С. 41–51.

10. М’ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 53–95.

11. М’ясоїд П. А. Постмодернізм у психології і психологічне пояснення розвитку // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1. – С. 24–33.

12. М’ясоїд П. А. Принцип доповнюваності в аналізі психологічного знання // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4. – С. 73–82.

13. М'ясоїд П. А. Проблема психології розвитку // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С. 5–11.
14. М'ясоїд П. Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3 – С. 17–78.
15. М'ясоїд П. Психологія розвитку як історична дисципліна (читаючи Володимира Роменця) // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 54–77.
16. М'ясоїд П. С. Л. Рубінштейн: життя висхідною // Психологія і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 7–36.
17. М'ясоїд П. А. С. Л. Рубінштейн і В. А. Роменець: теоретизування і теми творчого діалогу // Педагогіка і психологія. – 2009 – № 3. – (у друці).
18. М'ясоїд П. А. Творчий діалог і теоретизування у психології // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 3. – С. 117–127.
19. Пискун В. М. Метапсихологія та її паралогізми // Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С.132–158.
20. Роменець В. А. Історія психології. – К.: Вища школа, 1978. – 439 с.
21. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження. – К.: Либідь, 2006. – 916 с.
22. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.
23. Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження. – К.: Вища школа, 1988. – 488 с.
24. Роменець В. А. Історія психології XVII століття. – К.: Вища школа, 1990. – 365 с.
25. Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва. – К.: Вища школа, 1993. – 568 с.
26. Роменець В. А. Історія психології XIX-го початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
27. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.
28. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.
29. Татенко В. О., Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології // Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 6-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 161–193.
30. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології. – К.: Вища школа, 1979. – 198 с.
31. Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 78–92.
- 31а. Фурман А.В. Ідея професійного методологування. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
32. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
33. Асмус В. Декарт // Философская энциклопедия: в 5 т. / Под ред. Ф. В. Константинова. – М.: Советская энциклопедия, 1960. – Т. 1. – С. 447–450.
34. Бассин Ф. В. Еще раз о законах психики (Отклик на статью Б.Ф. Ломова “Об исследовании законов психики”) // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. № 6. – С. 145–151.
35. Будилова Е. А. Категория исторического и логического в методологии истории психологии // Категории материалистической диалектики в психологии / Отв. ред. Л. И. Анцыферова. – М.: Наука, 1988. – С. 231–242.
36. Будилова Е. А. О взаимосвязи теории и истории психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Е. В. Шорохова. – М.: Наука, 1969. – С. 153–189.
37. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. – М.: Смысл; МГППУ, 2003. – 240 с.
38. Вересов Н. Н. Выготский, Ильенков, Мамардашвили: опыт теоретической рефлексии и монизм в психологии // Вопросы философии. – 2000. – № 12. – С. 74–87.
39. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т. М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.
40. Гараи Л., Кечке М. Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л.С. Выготского // Вопросы философии. – 1997. – № 4. – С. 86–97.
41. Гусельцева М. С. Дискуссия не закончена ... // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С. 170–173.
42. Гусельцева М. С. Категория культуры в психологии и гуманитарных науках // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 3–14.
43. Гусельцева М. С. Культурная психология и методология гуманитарных наук // Вопросы психологии. – 2005. – № 5. – С. 3–18.
44. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология и “вызовы” постмодернизма // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 109–131.
45. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира // Вопросы психологии. – 2003. – № 1. – С. 99–115.
46. Гусельцева М. С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 3–15.
47. Гусельцева М.С. Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. № 6. – С. 5–15.
48. Гусельцева М. С. Типы методологических установок в психологии // Вопросы психологии. – 2005. – № 6 – С. 98–103.
49. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136–176.
50. Декарт Р. Первоначала философии // Декарт Р. Сочинения: 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 297–422.
51. Декарт Р. Рассуждения о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках // Декарт Р. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 250–296.
52. Декарт Р. Страсти души // Декарт Р. Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 481–572.
53. Дильтей В. Описательная психология: Пер. с нем. – 2-е изд. – СПб: Алетейя, 1996. – 160 с.
54. Ждан А. Н. История психологии от Античности до наших дней: Учебник. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Фонд Мир, Академический проект, 2007. – 574 с.
55. Завершнева Е. Ю. Принципы неопределенности и дополнителности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 2001. – № 4. – С. 67–77; 2002. – № 1. – С. 75–80.
56. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат,

1984. – 320 с.

57. Кольцова В. А. Актуальные проблемы методологии современной отечественной психологической науки // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 2. – С. 5–18.

58. Кольцова В. А. Проблемы методологии истории психологи в трудах М. Г. Ярошевского // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования // Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2002. – С. 134–157.

59. Кольцова В. А. Теоретико-методологические основы истории психологии. – М.: ИП РАН, 2004. – 414 с.

60. Кольцова В. А., Олейник Ю. Н. История психологии: теоретические и методологические проблемы исследований // Современная психология: Справочное руководство / Под ред. В. Н. Дружинина. – М.: Инфра-М, 1999. – С. 578–590.

61. Кольцова В. А., Медведев А. М. Об изучении истории психологии в системе культуры // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 3–12.

62. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теория и методы. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 381 с.

63. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.

64. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.

65. Левин К. Закон и эксперимент в психологии // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 2. – С. 101–108; № 3. – С. 116–127.

66. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в современной психологии // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11, № 5. – С. 135–158.

67. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.

68. Мазиллов В. А. История психологии: необходимость нового историко-методологического подхода // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – С. 98–106.

69. Мазиллов В. А. Научная психология: тернистый путь к интеграции // Труды Ярославского методологического семинара. Методология психологии. Т. 1 / Под ред. В. В. Новикова. – Ярославль: МАПН. – 2003. – С. 205–237.

70. Мазиллов В. А. Методологические проблемы в психологии в начале XXI века // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 1. – С. 23–34.

71. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – 2-е изд., испр. – М.: Лабиринт, 1994. – 90 с.

72. Марцинковская Т. Д. История психологии: Учебник. – М.: Академия, 2008. – 544 с.

73. Мясоед П. А. Антропологический принцип и проблемы психологии развития // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 122–125.

74. Мясоед П. А. Значение и смысл “параллелограмма Леонтьева” // Психология перед вызовом будущего. Материалы научн. конф., приуроч. 40-летию ф-та психологии МГУ, 23–24 ноября, 2006 г. – М.: Изд-во Моск. ун-та. 2006. – С. 48–50.

75. Мясоед П. А. О психологическом знании и познании, Или что мы хотим от психологии? // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 139–145.

76. Мясоед П. А. О системах психологического знания (анализ новых учебников психологии) // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 55–64.

77. Мясоед П. А. Оценка интеллектуального развития младших школьников учителем // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 89–101.

78. Мясоед П. А. “Параллелограмм” А. Н. Леонтьева, “генетический закон” Л. С. Выготского и традиция научной школы // Вопросы психологии. – 2003. – № 2. – С. 105–117.

79. Мясоед П. А. Психология в аспекте типов научной рациональности // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.

80. Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн: идея живого человека в психологии // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 108–118.

81. Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн и В. А. Роменец: деятельностный и культурологический подходы в психологии // Психология человека в современном мире. Материалы Всерос. научн. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.: В 6 т. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2009 – (у друці).

82. Мясоед П. А. Системно-деятельностный подход в психологии развития // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 90–100.

83. Мясоед П. А. Теории в психологии развития // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 141–144.

84. Никитин Е. П. Объяснение – функция науки. – М.: Наука, 1970. – 280 с.

85. Олейник Ю. Н. Проблемологический поход в истории психологии: состояние и перспективы развития // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования // Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2002. – С. 165–177.

86. Олшпорт Г. В. Горечь и сладость плодов эклектизма // Олшпорт Г. В. Личность в психологии: Пер. с англ. – М.: КСП+, СПб.: Ювента, 1998. – С. 15–44.

87. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 3. – С. 113–121.

88. Петровский А. В., Петровский В. А. Категориальная система психологии // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 3–17.

89. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии: в 2 т. Ростов н/Дону: “Феникс”, 1996. – Т. 1. – 416 с.

90. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Теоретическая психология. – М.: Академия, 2001. – 496 с.

91. Пиаже Ж. Характер объяснения в психологии и психофизиологический параллелизм // Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1966. – Вып. I–II. – С. 157–194.

92. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию. – М.: Наука, 1983. – 205 с.

93. Поппер К. Логика и рост научного познания. Избранные работы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.

94. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. С. 46–57.

95. Психология и новые идеалы научности // Во-

просы философии. – 1993. – № 5. – С. 3–42.

96. Роменец В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой: 2-е изд. – К.: Либідь'я, 2003. – 232 с.

97. Радзиховский Л. А. Логический анализ и проблема понимания в психологии // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 99–106.

98. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 320 с.; Т. 2 – 328 с.

99. Рубинштейн С. Л. Проблемы психологии в трудах Карла Маркса // Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 19–46.

100. Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней: Имена. Идеи. Биографии. Направления. Школы: Пер. с норвежск. – Самара: Бахрам-М, 2008. – 544 с.

101. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3–17.

102. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.

103. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 416 с.

104. Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. – № 4. – С. 3–8.

105. Соколова Е. Е. Апология системного монизма (К проблеме путей интеграции психологической науки) // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 15–23.

106. Соколова Е. Е. Методологическое единство contra плюрализм: Школа А.Н. Леонтьева против современной дихотомизации психологии // Теория и методология психологии. Постнеклассическая перспектива / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007. – С. 286–312.

107. Соколова Е. Е. Нетерпимость толерантных (еще раз о монизме, плюрализме и дискуссиях о методологических ориентациях психологии) // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 138–146.

108. Степин В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. – М.: “Прогресс–Традиция”, 2000. – 744 с.

109. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.

110. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни // Фрейд З. Психология бессознательного. Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1990. – С. 202–309.

111. Юревич А. В. Интеграция психологии: утопия или реальность? // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 16–28.

112. Юревич А. В. Интерпретативные традиции и параметры развития психологической науки // Вопросы психологии. – 2005. – № 5. – С. 119–129.

113. Юревич А. В. Методологический либерализм в психологии // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 3–18.

114. Юревич А. В. Объяснение в психологии // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. № 1. – С. 97–106.

115. Юревич А. В. “Онтологический круг” и структура психологического знания // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. № 1. – С. 6–14.

116. Юревич А. В. Психология и методология // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 5. – С. 35–47.

117. Юревич А. В. Системный кризис психологии // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 3–11.

118. Якунин В. А. История психологии. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 376 с.

119. Ярошевский М. Г. История психологии. – 3-е изд. перераб. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

120. Ярошевский М. Г. О категориальном анализе истории психологического познания // Проблемы теории и истории развития психологии. Материалы симпозиума. – М.: АПН СССР, 1973. – С. 3–43.

121. Ярошевский М. Г. Оппонентный круг и научное открытие // Вопросы философии. – 1983. – № 10. – С. 46–62.

122. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. – 2-е изд. перераб. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.

123. Ярошевский М. Г. Психология творчества и творчество в психологии // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 14–26.

124. Ярошевский М. Г. Трехаспектность науки и проблема научной школы // Социально-психологические проблемы науки. Ученый и научный коллектив / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1973. – С. 174–189.

125. Ярошевский М. Г., Юревич А. В., Аллахвердян А. Г. Программно-ролевой подход и современная наука // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 3–18.